Filatelistengroep

Het Baltische Gebied

Opgericht 9 oktober 1982

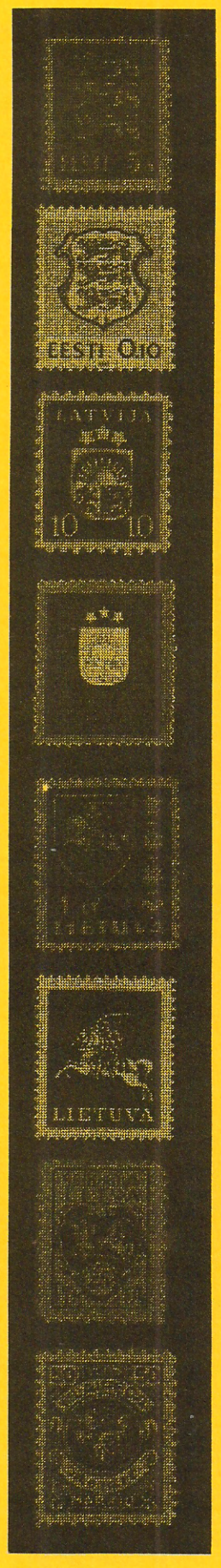

32

FILATELISTENGROEP "HET BALTISCHE GEBIED"

Adressen en andere gegevens:

Voorzitter:
R.W. van Wijnen,
Karthuizerstraat 31
6824 KA Arnhem
tel. 026 - 35 13 484

Vice-voorzitter, tevens eindredacteur:
S. Reurich,
Bremstraat 80,
6813 EN Arnhem,
tel. 026 - 35 12 498

Secretaris, tevens penningmeester:
A.C. de Bruin,
Ten Passeweg 10A,
8084 AN 't Harde,
tel. 0525 - 65 31 24

Veilingcommissaris:
G.A. Vogel
Wijnesteinstraat 3,
3431 EV Nieuwegein,
tel. 030 - 60 31 498.

Ingeschreven bij de Kamer van Koophandel te Tiel onder nummer
V 401 573 40

Lidmaatschap:
Minimaal *f* 30,— per jaar.
Als bijdrage voor de te maken kosten wordt van ieder lid bij toetreding *f* 10,— gevraagd naast het lidmaatschapsgeld.

Losse nummers: Losse nummers van het blad (voorzover nog voorradig) zijn bij het secretariaat verkrijgbaar voor *f* 7,50 per stuk (na nr. 20 *f* 10,—), verhoogd met de portokosten. Kopieën van oudere exemplaren, voor zover voorradig, zijn verkrijgbaar à *f* 5,— per stuk, eveneens verhoogd met de portokosten.

Betalingen op: Postgiro 324 32 51 t.n.v. Filatelistengroep 'Het Baltische Gebied' te 't Harde.

Volgende bijeenkomst: **zaterdag 17 oktober 1998** in De Gentel, Genteldijk 34 te Geldermalsen. Aanvang: half elf 's ochtends.

Is uw adressering correct? Zo nee, meld dit dan aan het secretariaat.
Wij willen graag voor een correcte verzending zorg dragen!

Het Baltische Gebied,

Nr. 32, juli 1998

In dit blad zijn de volgende artikelen opgenomen:

onderwerp:	*auteur/bron:*
Ledennieuws	3
Beste mensen	R. van Wijnen / 4
Correctie	5
Studie betreffende de 10 mk.-waarde (Plaat II) Van de weefster- en smid-serie (*Mi.* 39*A*)	P. Feustel en R. Feustel-Rothe / 6
De postzegels van Letland, Deel 10	J. Poulie / 46
Letland: Nieuwe ontwikkelingen VIII	R. Van Wijnen / 53
Ontvangen, gelezen en te lezen	R. van Wijnen / 56

LEDENNIEUWS

Door een misverstand is er vermoedelijk geen verslagje gemaakt van de bijeenkomst van 28 maart 1998. Als er alsnog een verslag opduikt, zullen we dat in het volgende nummer plaatsen.

Van de penningmeester

Het lidmaatschap van onze vereniging kost minimaal *f* 30,— per jaar. De betaling geschiedt voor de leden in Nederland in beginsel per automatische incasso. Daartoe dienen, eventueel op verzoek, twee formulieren te worden ingevuld en aan de penningmeester te worden geretourneerd. Deze zorgt voor de verdere afhandeling, in beginsel in het tweede kwartaal van het lopende jaar. De eerste automatische incasso is door uw penningmeester ingediend. Op korte termijn zullen de bedragen dus worden afgeboekt, tenminste als ik alles goed heb gedaan...
Aangezien het voor mij als penningmeester handig en werkbesparend is als zoveel mogelijk leden hiervan gebruik maken, heb ik voor degenen die nog niet voor automatische incasso kozen, de invulformulieren bijgevoegd. Indien mogelijke bezwaren niet al te groot zijn, bepleit uw penningmeester nogmaals hieraan gehoor te geven en de formulieren ingevuld terug te sturen.

Mutaties ledenbestand

Geen nieuwe leden te melden.
Helaas zijn ons twee oudere maar trouwe leden ontvallen. Tijdens de vorige bijeenkomst in Geldermalsen hebben we een ogenblik in stilte aandacht geschonken aan het overlijden van Pranas Kazlauskas en Ben van der Weerd. Dat zij rusten in vrede...

De heer B.M. van Harskamp heeft zijn lidmaatschap opgezegd; de heren Ketlaer en Van der Plas zijn uit het ledenbestand verwijderd vanwege achterstallige contributie.

BESTE MENSEN...

aedekers *Rußland*, 1912, Das IX. Nationale Lettische Sängerfest in Riga, 18 + 19 juni 938, het 'Amtlicher Taschenfahrplan', Riga, 1943 en de hieronder afgebeelde 'Gruß aus Kemmern'.

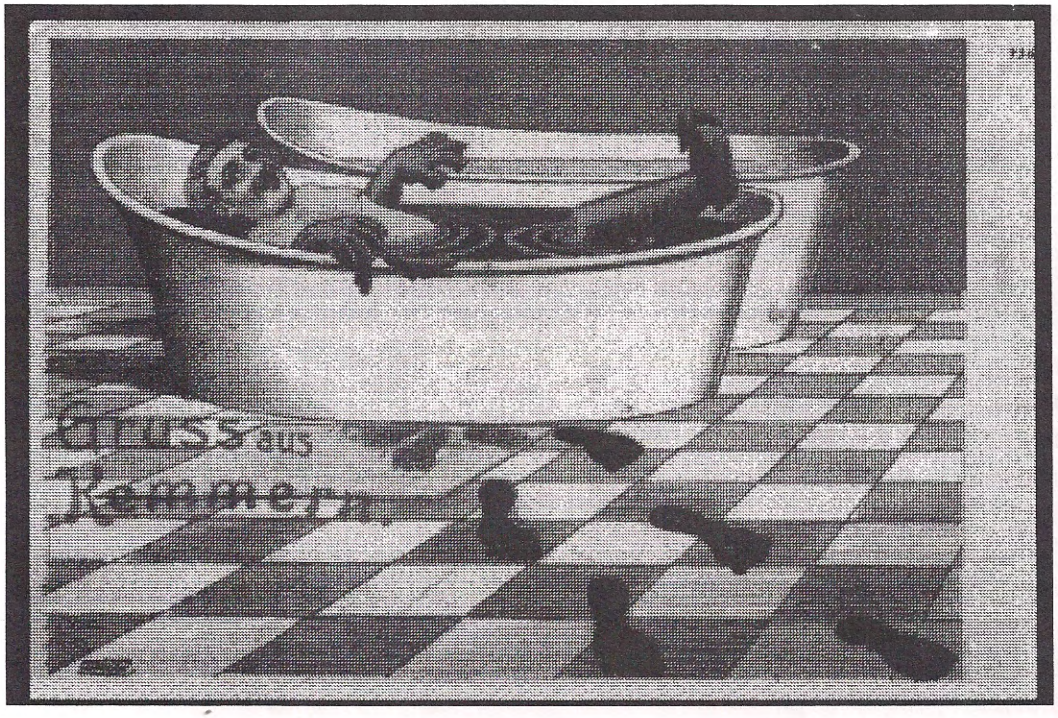

Een reisgids, een folder, een dienstregeling en een groet, hebben die iets van doen met filatelie? Ja, 'Baedeker' leerde me dat er twee stations (mét eigen postkantoren en één met 'gutes Restaurant') waren in Dünaburg, met elkaar verbonden door een 3 werst lange 'Schienenstrang', de folder vormt een authentieke illustratie bij het gelegenheidsstempel, de dienstregeling vertelt precies welke treinnummers werden gebruikt, en Kemmern/Ķemeri lag niet voor niets aan het einde van de zomertrein uit Riga (PV 21 en 22).

In de idee dat filatelie verbroedert geloof ik niet zo; het postwezen heeft immers weinig oorlogen voorkomen. wel draagt het bij tot meer kennis, zeker als we verder kijken dan onze filatelistische neus lang is.

Baedeker meldt anno 1912 dat bij de grenspassage met Rusland 'voor Israëlieten speciale voorwaarden gelden', de folder noemt staats- en minister-president Ulmānis 'sein Führer' en bij het per trein in- en uitreizen van het Ostland dienden de voorschriften aangaande de ontluizing in acht genomen te worden.

En in Kemmern/Ķemeri was het kennelijk goed toeven.

Verzamelen van zegels en poststukken

is een heerlijke hobby, maar eigenlijk heel beperkt. In directe relatie met filatelistisch materiaal is veel te vinden; niet alleen wordt de jacht veelzijdiger, ook levert het gevarieerder collecties op.
Voor mij is er slechts één grens, als verzamelen overgaat in vergaren (en zelfs dat heeft z'n charme...).
Dit nummer van ons blad is voornamelijk gewijd aan de 10 Mark uit de 'Smid-en-weefster-serie' van Estland, een zeer uitgebreide studie van de hand van ons medelid dr. P. Feustel.
Voor de heren Arnold, Hamoen en Van Heeswijk gold 'Luctor et Emergo' met de vertaling en bewerking, daarvoor onze dank! Iedereen kan nu z'n zegels en doubletten opnieuw onderzoeken, ordenen en onderbrengen op nieuwe bladen.
Alles gereed, misschien een mooie ansicht erbij, 'Groeten uit Tallinn'.

Ruud van Wijnen

Correctie

De heer Epstein zond ons onderstaande verbetering in zijn studie over de Russische veldpostkantoren op Lets grondgebied (1914-1918) in *Het Baltische Gebied* 31, pagina 14.
Bij veldpostkantoor No. 123 dient de tekst als volgt aangepast te worden:

No. 123	37e Legerkorps	(Baldon/Baldone)	07.1915
		Remershof/Skrīveri	**07.1915-26.12.1915**
	13e Legerkorps	Remershof/Skrīveri	27.12.1915-08.1916

STUDIE BETREFFENDE DE 10 Mk.-WAARDE (PLAAT II) VAN DE WEEFSTER- EN SMID-SERIE (*Mi.* 39*A*)

P. FEUSTEL (TEKST) EN R. FEUSTEL-ROTHE (TEKENINGEN)

Inleiding

Op de studie van de 10 Mk. uit de serie 'Weefster en Smid' van Estland (*Mi.* 39). Zegels uit deze serie zijn: *Mi.* 32-39, 57-59 en 73. Omdat in deze studie uitgegaan wordt van de gedachte dat iedereen wel weet hoe de verschillende papiersoorten die in de studie beschreven staan, eruit zien, zullen we toch maar voor alle zekerheid een uittreksel uit de catalogus van Eichenthal geven.

Papiersoorten (p.s.)

1e. *a)* Dit is Ligat-papier, een harde witte papiersoort met bruine gom.
1e. *b)* Idem, maar nu met witte gom.
2e. Zacht, wit papier met glanzende horizontaal geribbelde gom.
3e. Dun, doorschijnend papier met gladde glanzende gom.
4e. Zacht, wit papier met glanzende verticaal geribbelde gom.
5e. Gewebemuster (= velijn) papier. Dun, zacht papier met horizontaal netwerk.

Het voorkomen van deze p.s. op andere zegels uit de serie

1e p.s. Gidszegels hiervoor zijn de ½ en de 9 Mk. Deze zegels komen alleen voor op deze papiersoort.
2e p.s. Hier is de gidszegel de 3 Mk. (94% van alle 3 Mk.-zegels is gedrukt op de 2e papiersoort). Vergissen is dus mogelijk!
3e p.s. De gidszegel is hier de 15 Mk. (100%).
4e p.s. De 10 Mk. komt hier 3 maal zoveel voor in de 4e p.s. als in de 5e p.s. en alleen de 1 en de 2 Mk. zijn ook te vinden in de 4e p.s.
5e p.s. De 12 Mk. en de 20 Mk. zijn zowel op de 3e als op de 5e p.s. gedrukt. Als het papier dus niet dun is en niet lijkt op het papier van de 15 Mk., dan is de zegel op de 5e papiersoort gedrukt.

Het totale aantal zegels van de 10 Mk. naar papiersoorten is als volgt:

1e p.s.	5.011.042	4e p.s.	13.861.100
2e p.s.	geen	5e p.s.	3.431.000
3e p.s.	8.006.950	Totaal:	30.310.092

Studie betreffende de 10 Mk.-waarde (Plaat II) van de weefster- en smid-serie (*Mi.* 39*A*)

'Het kleinste is slechts zo lang onbeduidend tot men het ziet'
(reclametekst van een firma in optische instrumenten)

De basisstudie betreffende de serie 'Weefster en Smid' werd geschreven door McDonald en onder de titel 'The Smith and Weaver Stamps of 1922-1928' in *The London Philatelist* (1962-1963 voor het eerst gepubliceerd, en in 1979 herdrukt in *Eesti Filatelist*, aflevering nr. 24/25.

De resultaten van dit onderzoek zijn nauwelijks te achterhalen, wanneer men slechts bundelwaar ter beschikking heeft. De onderhavige studie, die de afbeelding 'Smid' betreft, heeft een geheel andere opzet. De schrijver volgt hiermee de raad van McDonald de zegels zelf te laten spreken, zolang de voorvaderen (prozaïscher: de pioniers) van de Estland-filatelie (zoals dr. Schönherr) ons geen exacte gegevens achtergelaten hebben. Aan de andere kant kunnen we McDonald alleen maar gelijk geven als hij schrijft: '... and there are also a few distinct and persistent plate flaws ...', ofwel: '... en er zijn ook een paar duidelijke en blijvende plaatfouten ...'.

De gedetailleerde analyse van de zegels toont daarentegen een veelvoud aan drukvariëteiten, die we hierna zullen bespreken. We beperken ons hierbij in dit artikel tot plaat II van de 10 Mk.-waarde (Smid) en rapporteren daarmee slechts over een klein deel van de totale serie.

Materiaal en methode

Als men bundelwaar ter beschikking heeft, dan is de eerste stap het ordenen naar de vijf te onderscheiden papiersoorten (McDonald onderscheidt er zes), zoals in het *Handboek* aangegeven; voor de 10 Mk.-waarde betekent dit een onderscheid naar de 1e, 3e, 4e en 5e papiersoort. Daarop aansluitend probeert men de drukafwijkingen compleet te krijgen. Men vindt dan ongelijke, onvolledige en onderling tegenstrijdige informatie, wanneer men bij het *Handboek*, de Eichenthal-catalogus en het artikel van McDonald te rade gaat. Afzonderlijk zullen we hiernaar bij de verschillende topografische gebieden verwijzen.

Ten grondslag aan dit werk liggen ongeveer 700 zegels van de verticaal geribbelde (4e) papiersoort en ongeveer 1000 postzegels van de velijn (= Gewebemuster) (5e) papiersoort van de 10 Mk. donkerblauw (*Mi.* 39*A*). Voor deze waarde werden twee drukplaten gebruikt, plaat I voor de ongetande emissie en de 1e en 3e papiersoort, en plaat II voor de 4e en 5e papiersoort (en voor de opdrukwaarden).

De analyse van de zegels bevestigt dat de gevonden drukafwijkingen van plaat II in gelijke mate te vinden zijn op zowel de 4e als de 5e papiersoort. Dat betreft in het bijzonder de drukafwijkingen die als plaatfouten in engere zin

zijn gecatalogiseerd; deze zijn slechts te vinden bij de 4e en 5e papiersoort en niet bij plaat I. Er werden evenmin aanwijzingen gevonden, dat een deel van de 4e papiersoort met plaat I bedrukt werd (Weiner); net zomin kan het overzicht in de Eichenthal-catalogus bevestigd worden, dat ten aanzien van de 10 Mk. waarde alleen voor de 1e papiersoort (Ligat-papier met bruine gom) plaat I, en voor alle overige, te weten Ligat met witte gom, 3e, 4e en 5e papiersoort, plaat II aangeeft. Het gebruikte materiaal levert wel nieuwe kennis omtrent de verschijningsdatum van de 10 Mk.-waarde op de 5e papiersoort te destilleren. Volgens McDonald verscheen de 5e papiersoort pas in de herfst van 1926 (vroegste datum: november op een 5 Mk.-waarde), de 2 en de 20 Mk.-waarden volgden aan het eind van het jaar. De 10 Mk.-waarde werd ongeveer midden 1927 ('about the middle of 1927') uitgegeven. In het onderzochte materiaal zijn meer dan 40 zegels met een datum van de eerste helft van 1927 (vroegste data: 04, 08, en ook 09-01-1927) gevonden, zodat het onzes inziens vaststaat, dat de 10 Mk.-waarde op de 5e papiersoort reeds in januari 1927 uitgegeven werd. Op één zo'n zegel treft men zelfs de datum 09-12-1926 aan.

Ook wat betreft de 4e papiersoort kan de verschijningsdatum naar voren geschoven worden, alleen niet zo extreem als bij de 5e. Volgens McDonald werd de 4e papiersoort sedert begin 1926 ('from the early part of 1926') gebruikt; de vroegst bekende afstempeling op een 2 Mk.-zegel op 12-03 en op een van 10 Mk. op 13-07-26. In het onderzochte materiaal laten meer dan 10 exemplaren van de 10 Mk. een eerdere gebruiksdatum zien, met als eerste bewijsbare afstempeling: 26-05-26.

Deze studie zal nu als volgt onderverdeeld worden:

Na een beschrijving van het zegel met daarbij een topografische analyse van de zegel volgt een korte theoretische uiteenzetting over mogelijke drukvariëteiten. Daarop aansluitend — naar topografische gezichtspunten onderverdeeld — volgt een gedetailleerde beschrijving van mogelijke drukfouten. De lezer die haast heeft, kan om het na te slaan ook de aansluitende opsomming gebruiken.

Bij de verzameling van talrijke eenmalige vondsten en de poging tot een aansluitende systematisering kunnen natuurlijk fouten en verkeerde inschattingen insluipen, die geheel ten laste van de schrijvers komen. Het werk is een voorlopig resultaat van het getalsmatig beperkte materiaal en berust alleen op het onderzoek van losse zegels. Wanneer hiermee nader onderzoek op gang kan worden gebracht en de communicatie (!) van de verzamelaars onder elkaar kan opwekken, is een doel bereikt. Naar aanleiding van een dergelijke detailanalyse staat het vast, dat ook een (vermeend) afgesloten hoofdstuk van de Estland-filatelie (toch) nog nieuwe inzichten kan opleveren.

Topografie

Ter analyse van de verschillende variaties, druktoevalligheden en plaatfouten is een gedetailleerde beschrijving van de postzegel en een reeks afspraken

over de benamingen noodzakelijk. In het bijzonder moet rekening worden gehouden met de beschrijving van die onderdelen die variëteiten vertonen, ook al met het oog op de bewerking van de 1e en de 3e papiersoort.

De topografische indeling is als volgt:
1. Het motief: Smid.
2. Het gebied van het waardeschild met waardeaanduiding.
3. De inscriptie: EESTI VABARIIK.
4. Het ornament met het raamwerk.
5. De lijnen van het schijnsel van de vlammen, kortweg 'vlammenlijnen' genoemd, behoren tot het ornament en nemen, ook vanwege de veelheid van variëteiten van plaat I en plaat II, een bijzondere plaats in.

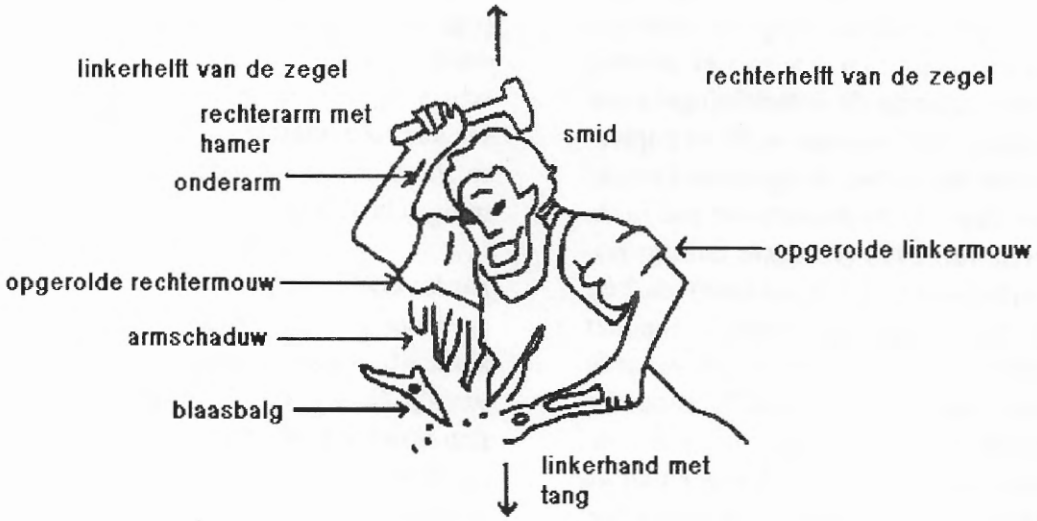

1. Smid

Wat is de linker- en wat de rechterarm van de smid? De Engelse en de Duitse tekst van het *Handboek* spreken elkaar soms tegen! Onze tekst is anatomische correct. De arm die met de hamer zwaait, noemen we de *rechterarm* (die zien we dus links op de zegel) en de arm die de tang vasthoudt is de *linkerarm.* Het motief van de zegel is voornamelijk het bovenlichaam van een smid, dat de kijker schuin is toegekeerd. Het hoofd is iets gebogen, het haar suggereert een scheiding aan de linkerkant. Het linkeroor wordt slechts door een uitsparing van het hoofdhaar aangegeven, onder het oor ziet men een kleine gekleurd omrande rechthoek, daaronder komt een wat grotere rechthoek en uiteindelijk de banden van de voorschoot. In het voorhoofd is een dwarslijn getekend; het linkeroog wordt meer door een dik getekende, iets scheve wenkbrauw dan door de ronding van het oog zelf uitgebeeld. Het rechteroog (eigenlijk: de rechterwenkbrauw) verbindt de gezichts- en wangomtrek met de krachtige rug van de neus, die in een haakse neusvleugel uitmondt.

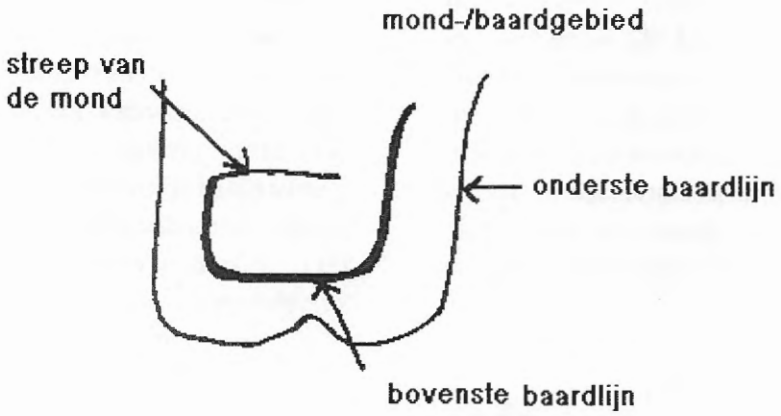

De mond wordt alleen door een dwarslijn weergegeven (het is geen wijdopen mond), daaronder volgt U-vormig de bovenste baardgrens; de daarop aansluitende onderste baardbegrenzing loopt rechts en links naar boven uit in de omtrek van de wangen, hieronder is het witte deel van het hemd te zien, met de daarop aansluitende gekleurde voorschoot.

Beide hemdsmouwen zijn tot op de bovenarm opgerold. De bij de elleboog gebogen rechterarm zwaait met een hamer, waarbij de kop van de hamer als enig element boven het binnenkader uitsteekt, en aldus de dynamiek en de kracht van de slag nog onderstreept. De vingers van de rechtervuist worden — net als die van de linker- — door gekleurde lijntjes tussen de vingers weergegeven. Aan de buitenomtrek van de naar de waarnemer toegekeerde gebogen onderarm valt alleen een verdikking van de duim in het polsgewricht op, verder is in de onderarm slechts bij het polsgewricht een meer naar de duim toe lopende streep (onderarmlijn) te zien als weergave van de pezen. Aan de rechterbovenarm is de hemdsmouw tot aan de elleboog toe door een volledige schuine lijn, tot aan de schouder door een afzonderlijke, niet anderszins met de mouw verbonden, lijn, en naar buiten toe door een manchetvormige uitronding van de omtrek weergegeven. Beneden de rechterarm vallen drie vorkachtige gebogen elementen op, een korte, een middellange plus een echt lange 'armschaduw'.

De linkerbovenarm draagt de hemdsmouw die hier op andere wijze is gevormd: schouderwaarts en elleboogwaarts is de mouw telkens in het midden open, ze wordt boven — dat wil zeggen aan de buitenkant — door twee haaks naar binnen uitstekende, en onder — dat wil zeggen aan de binnenkant — door een W-vormige figuur weergegeven, die naar de schouder toe nog een kleine stompvormige voortzetting krijgt als stilering van de omtrek van de bovenarm. Aan de gestrekte onderarm en aan de rug van de hand vallen geen bijzonderheden op (vergelijk echter de voornaamste plaatfouten in de linkerarm!).

De linkerhand omklemt een tang, die een op het aambeeld liggend werkstuk vasthoudt. De witte tang zelf wordt slechts door haar inwendig gekleurde uitsparing alsook boven door de voor-

schoot en onder door voorschoot en aambeeld begrensd. Bij wijze van geheugensteuntje noemen wij de gekleurde uitsparingen: T-vormig handvat en tangslot en de gekleurde buitenbegrenzing: tangomtrek. Onderdelen van het werkstuk, twee strepen ter linkerzijde en vier stippen ter rechterzijde, worden later besproken.

De voorschoot

De voorschoot is door een lange, schuine witte strook onderverdeeld, linksboven en rechtsonder hiervan zijn nog twee aanmerkelijk kortere witte lijntjes. Een verdere differentiatie is overbodig, omdat geen echte afwijkingen in dit gebied gevonden worden, afgezien van verstoringen in de inktverdeling.

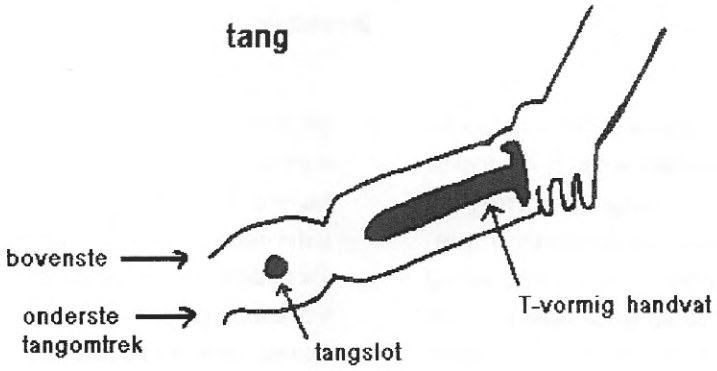

2. Het waardeschild, tandrad, enz.

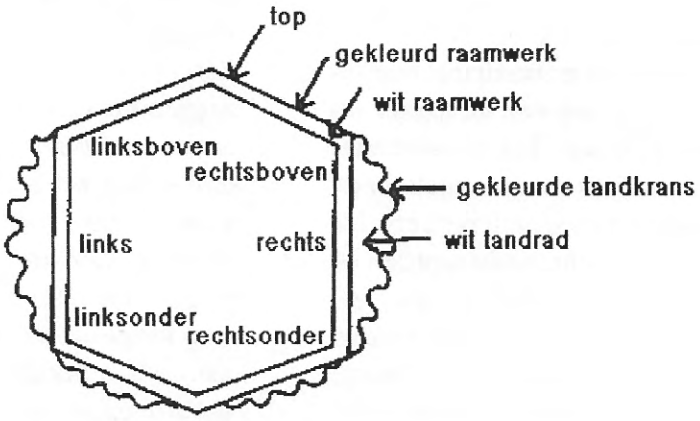

Het gekleurde waardeschild met de waardeaanduiding in het centrum is als een zeshoek afgebeeld; aan de buitenkant wordt het door een geheel wit binnenraam omsloten. Het gekleurde buitenraam raakt boven en beneden aan de zijkanten met zijn onderste hoekpunt de gekleurde tandkrans en is derhalve als vrijwel compleet raamwerk te onderscheiden.

Aan de bovenkant daarentegen vormt het aambeeld aan beide zijden de uiterste begrenzing van het witte binnenraamwerk, tot aan het midden boven toe, waar de top van het buitenraam-

werk weer gelijktijdig het midden van het aambeeld voorstelt.

Vier segmenten van een wit tandrad omgeven dit waardeschild, twee grotere aan de zijkanten en twee kleinere aan de onderzijde, telkens gescheiden door de raakpunten van het buitenste, gekleurde raamwerk van het waardeschild en de gekleurde tandkrans. De met het witte tandrad overeenkomende gekleurde 'tanden' noemen wij ter onderscheiding in haar totaliteit: (gekleurde) tandkrans. Aan beide zijden is in de gekleurde vlakken de munteenheid (M) aangegeven. Ook in deze gekleurde vlakken is — min of meer geprononceerd — een structurering door een om de M heen ovaal getekende, witte stippeling te herkennen. Deze is bij de 5e papiersoort meestal rudimentair, bij de 4e papiersoort meestal duidelijker en in het ideale geval compleet uitgevoerd.

3. Het inschrift

Over het gebied van het inschrift, boven begrensd door de vlakken van de waardeaanduiding M, aan de zij- en onderkant door het binnenraamwerk, is topografisch niets bijzonders te vermelden.

4. Het ornament

De bovenste hoeken van de zegel worden door aan de onderzijde licht boogvormig begrensde driehoeken in ruitjesstructuur opgevuld. Daarbinnen sluit naar beneden aan beide zijden een boog bestaande uit verticale lijntjes aan — in de buurt van de hamer verticale puntenrijen —, beide elementen worden in het midden door de opgeheven rechterhand van de smid en de hamer onderbroken. Boven bevindt zich alleen in het midden — tussen de toppen van de geruite driehoekjes — een door de hamer onderbroken, gekleurd binnenraamwerk. De boog bestaande uit de verticale strepen reikt aan de rechterkant tot aan de rand van de afbeelding, en vormt daar segmentsgewijs weer het gekleurde binnenraamwerk. Links is het lijnenpatroon naar buiten en naar beneden begrensd door het gebied van de vlammenlijnen. De volgende details zullen slechts summier genoemd worden, omdat in deze gebieden — uitzonderingen daargelaten — geen echte fouten voorkomen.

Aan de rechterkant van de zegel (dus de kant van de linkerarm):

a) het boogvormig de bovenarm en de helft van de onderarm omsluitende middelste ruitjespatroon;

b) daaronder het kleine, vrijwel driehoekige gebied bestaande uit verticale stippellijnen;

c) daaronder, op aambeeldhoogte, het onderste ruitjespatroon, aan de binnenzijde vrijwel tot aan de tandkrans lopend.

Aan de linkerkant van de zegel (dus de kant van de rechterarm):

a) het middelste dwars liggende ruitjesgebied, bestaande uit drie verschillend gestructureerde geruite delen; het wigvormige rechterdeel vormt de bovenste begrenzing van het aambeeld;

b) daaronder een bandvormig schuin aflopend gebied, boven uit horizontaal liggende punten en beneden uit horizontale lijnen bestaand;

c) daaronder weer een geruit gebied, naar beneden toe horizontaal af-

sluitend op dezelfde hoogte als aan de rechterzijde.

Op het segmentsgewijs aanwezig zijn van een binnenraamwerk in het gebied van het ornament is al eerder gewezen. Een volledige omlijsting door de smalle, gekleurde binnenlijst is alleen aanwezig in het gedeelte van het inschrift. Iets breder is het — de totale afbeelding en het inschrift omvattende — witte binnenraamwerk, dat (op zijn beurt) weer door het bredere buitenraamwerk omgeven is.

5. Het gebied van de vlammenlijnen

Om extra punten te kunnen lokaliseren (plusvarianten) of ter bepaling van defecten (minvarianten) lijkt het beter dit gebied verder onder te verdelen. Het kan de lezer moeite kosten om deze detailanalyse te volgen, maar een optische 'herkenning' zal daarmee des te gemakkelijker zijn.

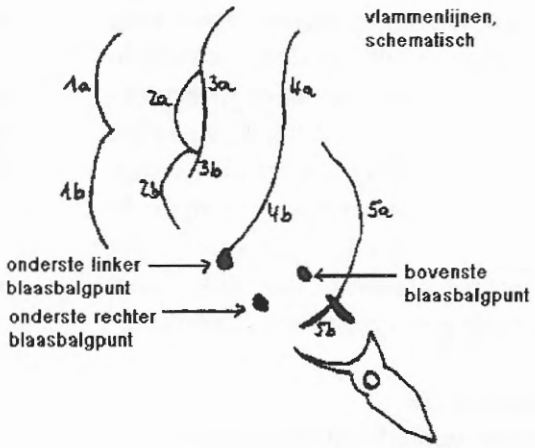

Aan de onderkant van het linker bovenste geruite gebied ligt de boogvormige zone van de verticale arcering. Deze zet zich naar links voort in een bovenzone van C-vormig gebogen puntenrijen; daaronder volgt dan het middelste geruite gebied aan de linkerkant. Een simpele nummering van de rechts van de C-vormig gebogen lijnen respectievelijk puntenrijen gelegen vlammenlijnen vergemakkelijkt het werk.

De rechter C-vormige eindboog en de naar onderen aansluitende lijn- en puntenrij wordt met 1*a* respectievelijk 1*b* aangeduid; dan volgt naar rechts telkens C-vormig 2*a* en 2*b*; vervolgens S-vormig 3*a* en 3*b*, 4*a* en 4*b*, om tenslotte met de eenvoudige boog 5*a* — tot aan de bovenste blaasbalglijn — en 5*b* naar beneden daarop aansluitend te eindigen.

1*a* en 3*a*, de bovenste helft van 1*b* en het centrale deel van 5*a* zijn overwegend als lijnen getekend, de overige delen als punten. De grootte van de punten varieert ook al binnen de afzonderlijke papiersoorten; bij de 5e papiersoort is bijvoorbeeld gebruikelijk de 'normale' sterke, ook af en toe 'dunne' zwakke punten, zelden het 'krachtige'

type; bij deze laatste variant kunnen doorgaans de punten tot een parelsnoerachtige lijn samensmelten.

Een interessant fenomeen kunnen we nog waarnemen bij de blaasbalg. Deze bestaat uit de eigenlijke vorkachtige figuur met centraal gelegen één à twee witte uitsparingen; daarboven volgt een afzonderlijke dwarsstreep en een vet aangezette punt, beneden sluiten zich — als verlenging van het lange uitsteeksel van de blaasbalg — twee (!) 'punten' aan. Bij de 5e papiersoort vinden we alle variaties tussen versterkte puntvormige of meer ovaalvormige vormen, bij de 4e papiersoort overheersen de eerder langwerpig-ovale vormen, die daarmee goed als dikke blaasbalg-'afsluitings'-lijnen of 'punten' tegenover de dunnere vlammenlijnen deze grens markeren. Terwijl bij de 5e papiersoort de buitenste, onderste 'punt' eveneens het verdikte eindpunt van 4*b* voorstelt, is bij de 1e papiersoort af en toe zeer duidelijk de overlapping en samensmelting van een normale grote eindstip van 4*b* met de grotere blaasbalg-eindpunt te herkennen aan de hand van de kleurverzadiging en/of de vorm. Zelden vindt men — bij de 3e papiersoort — nog aan de andere kant van de buitenste blaasbalgpunt beneden een iets kleinere stip van de vlammenlijnen 4*b*, die derhalve over de blaasbalgpunt heen naar beneden verlengd is. Daarop aansluitend aan de vlammenlijnen 4*a* volgt nog, tot aan de omtrek van de rechteronderarm, een gebied van korte C-vormig en omgekeerd C-vormig verlopende puntrijen en korte lijnen.

Drukafwijkingen

Onder 'drukafwijking' moet men al datgene verstaan dat van het ideaaltype van de afbeelding in de zin van plus- en minvarianten afwijkt. Jammer genoeg worden in de catalogus alleen de meest voorkomende en/of de meest in het oog lopende afwijkingen gerubriceerd. Aan de hand van de 10 Mk.-waarde moet het begrip 'drukafwijking' nog verder gespecificeerd worden.

1. Variatie (= V)

Onder 'variatie' moet men verstaan de weinig van de norm afwijkende varianten, die:

a) het *gelijke* topografische gebied (dus hier b.v. smid, ornament, enzovoort) en:

b) *dezelfde* locatie (plaats) hebben,

en bij welke:

c) de (van elkaar) *verschillende* verschijningsvorm (het fenotype) — al naar gelang variatie en papiersoort — telkens in een bepaalde verhouding voorkomt of ontbreekt.

Enige variaties zullen hierna vermeld, maar verder niet statistisch geregistreerd, worden.

Voorbeelden: (*a* en *b* zijn steeds gelijk en *c* varieert):

1. verschillende omvang van de versmelting van afzonderlijke punten van de vlammenlijnen tot een ketenvormige aaneenrijging;
2. verschillende puntgrootte van de vlammenlijnen;
3. verbinding van de bovenste bovenarmomtrek van de rechterarm met de rechter gezichtsomtrek of het ontbreken daarvan;

4. de ontbrekende of aanwezige versmelting van de mondstreep met de omhooggaande lijn van de bovenste baardlijn links;
5. de steel van het onderste tanghandvat met de aan- of afwezige kleine afstaande haak links;
6. de versmelting van de kop van de hamer met de bovenste buitenomlijsting.

2. Druktoevalligheden (= D)

Dit zijn in vergelijking met de varianten veeleer zeldzame afwijkingen (plus- of minvarianten) — in het uiterste geval ook slechts eenmaal voorkomend — die hetzij

a) *hetzelfde* topografische gebied en
b) een *verschillende* locatie, maar wel een
c) *zelfde* verschijningsvorm hebben.

Voorbeeld: even grote punten (*c*) in de omlijsting van het waardeschild (*a*), maar met verschillende locatie op positie 7 uur en 8 uur, enzovoort (ter verklaring: het schild wordt hier als klok beschouwd; er zit een punt op de positie van 8 uur, en bij een andere zegel een even grote punt, maar nu op de positie van 7 uur).

Of die:

a) *hetzelfde* topografische gebied en
b) *dezelfde* locatie hebben, maar die
c) een *volkomen verschillende* verschijningsvorm vertonen.

Voorbeeld: de linkerbovenhoek (*b*) van de bovenste buitenomlijsting (*a*) met volledig verschillend fenotype (*c*), wigvormige verdikking, diverse minvarianten, geweiachtig aanhangsel, enzovoort.

Of die:

a) *hetzelfde* topografische gebied en
b) *dezelfde* locatie bezitten, maar die
c) *min of meer dezelfde* verschijningsvorm bezitten, maar toch niet aan de strenge voorwaarden voor een plaatfout voldoen.

Voorbeeld: de verkorting van de vlammenlijnen (*a*), in de tekening 3*b* (*b*) met een aantal punten (*c*).

3. Plaatfout (= P)

Een bijzondere vorm van een druktoevalligheid is de plaatfout in de eigenlijke betekenis, die:

a) *hetzelfde* topografische gebied en
b) *dezelfde* locatie en
c) *precies dezelfde* verschijningsvorm (fenotype) bezit.

Voorbeeld: een punt in de waardeaanduiding (*a*) (1)0, aan de rand bij positie 6 uur (*b*), steeds van dezelfde grootte (*c*).

Tot de criteria voor een plaatfout behoort natuurlijk ook het reproduceerbare bewijs van een bepaald veld in het vel van de totale oplage of een deeloplage. Als men alleen losse zegels ter beschikking heeft, moet men rekening houden met de volgende problemen:

a) Een meermaals waargenomen druktoevalligheid zou theoretisch door de locatie (*b*) en door haar uiterlijk (*c*) — bij toeval — een identiek verschijningsbeeld kunnen hebben (bijvoorbeeld een punt van gelijke grootte in de omlijsting van het waardeschild bij positie 4.30 uur), zonder dat ze aan de criteria voor een plaatfout kan voldoen (want men kan niet bepalen waar

de fout op het vel te vinden is).

b) Een plaatfout kan in het onderzochte materiaal over het hoofd gezien worden of slechts eenmalig opduiken, en daarom onterecht voor een druktoevalligheid aangezien worden.

c) Druktoevalligheid en plaatfout kunnen samen op een zegel voorkomen.

d) Het eenvoudigst te taxeren zijn herhaaldelijk gevonden combinaties van drukvariëteiten op een zegel, die wij steeds gerekend hebben tot de plaatfouten.

Bij de volgende beschrijvingen van drukvariëteiten hebben wij geprobeerd druktoevalligheden van plaatfouten te onderscheiden. Zonder velmateriaal wordt deze indeling en definiëring echter beperkt door een niet definitief bewezen waarschijnlijkheid en een subjectieve indruk.

Een aanvullende kleine beperking is nog vereist:

De beschrijving volgt uit het onderzoek van de 5e papiersoort, het onderzochte materiaal van de 4e papiersoort is getalsmatig niet voldoende om alle druktoevalligheden en plaatfouten van plaat II — in vergelijking met de 5e papiersoort — te determineren en te beschrijven. Ondubbelzinnige bewijsstukken voor de 4e papiersoort zijn telkens in de tekst aangeduid.

Principiële verschillen tussen de drukvariëteiten van de 4e en 5e papiersoort bestaan onzes inziens uit het volgende:

De uitlopers en onderbrekingen in de omlijsting komen bij de 4e papiersoort beduidend minder voor, ze zijn gewoonlijk ook aanzienlijk kleiner dan bij de 5e papiersoort. De vermindering van het aantal punten in het werkstuk is bij de 4e papiersoort dikwijls gecombineerd met een dunnere druk van de punten van de vlammenlijnen, bij de 5e papiersoort is deze samenhang niet in dezelfde mate aanwezig. Scherp bepaalde verstoringen in de kleurverdeling (langwerpige, ovale, sigaarvormige gekleurde gebieden in het centrum van een (niet-)compleet wit binnenstuk vindt men (slechts) bij de 4e papiersoort (gevormde verstoringen in de inktverdeling).

Sluierachtige inktvegen (vormloze verstoringen in de inktverdeling) zijn ook eerder typerend voor de 4e papiersoort. Puntpatronen, voor een deel zuilvormig — bijvoorbeeld in het gebied van de voorschoot — zijn ook slechts typerend voor de 4e papiersoort. Breuken van de gekleurde toppen van de tandkrans komen bij de 4e papiersoort zelden voor. Het volledig ontbreken van de vlammenlijnen *2a* inclusief grotere defecten van *3b*, 5, (4) is ook tot nu toe alleen voor de 4e papiersoort aantoonbaar. De 4e papiersoort wekt de indruk van een heldere, in principe dunne druk, terwijl bij de 5e papiersoort strepen en randen iets vervaagd lijken.

Drukvariëteiten

1. Linkerarm

Tot de in het meest in het oog springende bevindingen van de 4e en 5e papiersoort behoren de plaatfouten in de omgeving van de linkerarm en van de linkerhand. Bovendien zijn nog meer

vondsten te melden (of zijn het druktoevalligheden?). Aan de twee tot nu toe beschreven plaatfouten kunnen we er nog twee toevoegen; de deels verdeelde, onvolledige en tot misverstand aanleiding gevende literatuurvermeldingen behoeven zeker correctie.

1.1. Opgerolde mouw (linkerarm)
Relatief precies is de informatie van McDonald voor de fout van plaat II: *coloured vertical stroke on the sleeve-roll on the smith's left arm* (verticale streep op de mouw van de linkerarm). Daarmee komt de informatie van Eichenthal overeen: gekleurde streep in de linker opgerolde mouw (nr. 8). Het *Handboek* — blz. 85 — geeft aan: verticale streep in de opgerolde mouw (E:4).

linkerarm

Een precieze beschouwing toont echter aan, dat het allerminst om een streep gaat, maar om een driehoekige figuur met een haakje aan de onderkant. Deze driehoek bevindt zich aan de onderkant van de bovenste buitenlijn van de opgerolde mouw, de tekening hierboven verduidelijkt een en ander. Altijd bestaat een combinatie met een dunne gekleurde dwarsstreep in de rechter binnenomlijsting, iets onder het linker ellebooggewricht. Deze bevinding kan alleen voor de 4e papiersoort vastgesteld worden.

1.2/1.3. Lijn van de onderarm naar de lijn op de rug van de hand
Bij de tweede literatuurvermelding wordt het niet duidelijk of een plaatfout in het gebied van de onderarm of van de hand bedoeld is. In het *Handboek* vindt men de aantekening E:5: (Engels:) *linkerhand* met armband/ (Duits:) gekleurde streep over de *rechterarm*. We hebben al gemeld dat de Engelse en de Duitse tekst elkaar soms tegenspreken. Eichenthal geeft met nr. 2 de fout als volgt aan: *linkerhand* met armband; McDonald maakt er geen melding van.
De Engelse tekst noemt de juiste lichaamszijde, in de Duitse vertaling wordt de zijde van de zegel bedoeld. De topografische aanduiding 'boven' de arm is in ieder geval onjuist. De omschrijving 'bracelet' (armband) is ongelukkig, daar de lijn hier niet cirkelvormig van de ene kant van de hand naar de andere loopt, zoals men het bij een armband verwachten zou; deze is daarentegen beter getroffen voor de lijn op de onderarm, die echter duidelijk in de richting van het ellebooggewricht toe te wijzen is aan een verandering van de linkeronderarm.

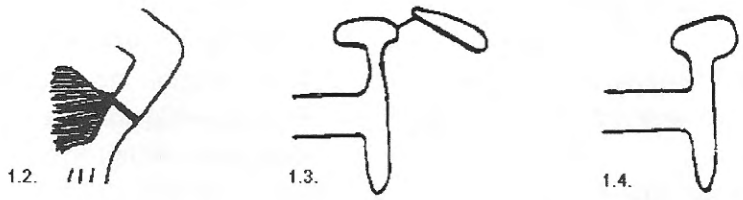

1.2. Streep in de onderarm
Dwars op de as van de onderarm loopt een gekleurde 'armbandvormige' streep van de duim- tot aan de pinkzijde. Aan de duimzijde begint de streep iets onder het snijpunt van de onderarmlijn met de gekleurde voorschoot en ligt zo ongeveer in het midden van de onderarm. Deze lijn is bij alle exemplaren naar ligging en dikte identiek; deze bevinding kan voor de 4e papiersoort bevestigd worden.

1.3. Streep op de rug van de linkerhand
Als we nog eens de gekleurde omgeving van de tang in de buurt van de duim voor ogen houden, dan bestaat die — rechts op de zegel dus — uit een verticaal lijnstukje, waaraan links in het midden een dwarslopende, wat dikkere streep begint. Het boveneinde van het verticale lijntje is iets naar links gebogen, zonder wezenlijke toename van de dikte ervan. Bij de kortweg 'streep op de rug van de hand' genoemde fout (zie 1.3) is de bovenste — hier kortere — streephelft iets getailleerd en verloopt vervolgens paddestoelvormig dwarsovaal, zonder echt verdikt te zijn. Bij de 4e papiersoort ontbreekt deze taillering dikwijls, in andere gevallen — ook met betrekking tot het volgende — zijn ze volmaakt identiek gebleken.

Aan de hoed van de 'paddestoel' begint dan aan de rechterzijde van de zegel een kleine, naar boven gerichte dwarslijn die aansluitend in de zeer opvallende, klosvormige, iets schuin aflopende lijn op de rug van de hand uitmondt. Aan de linkerkant van de zegel is deze lijn iets smaller dan rechts; een verbinding met de buitenomtrek van de hand (in de vorm van een armband) bestaat niet.

1.4. Paddestoelvormig handvat van de tang
Deze plaatfout wordt bij de linkerarm behandeld, in verband met de topografische samenhang met de linkerhand, hoewel deze plaatfout thematisch ook tot de omgeving van de tang behoort. Hier bevindt zich een uitgesproken paddestoelachtige — naar rechts iets sterker uitstekende — verdikking van het boveneinde van de verticale, iets ingekorte, maar niet getailleerde streep. De lijntjes van de hiervoor beschreven plaatfout (de fijne dwarslijn en de klosvormige lijn op de rug van de hand) ontbreken volledig, daarom zijn de beide plaatfouten duidelijk te onderscheiden. Niet noodzakelijkerwijs ziet men rechts in de paddestoel een witte punt, zodanig dat hier alleen de gekleurde buitenomtrek volledig of ook slechts gedeeltelijk blijft bestaan, een variant, die men als 'zwangerschapsvorm' zou kunnen kenschetsen.

Interessant zijn verder bepaalde facultatieve combinaties met in totaal vier aanvullende drukvarianten, die zowel

voor de 4e als voor de 5e papiersoort gelden:

— schuine inkeping in de benedenomlijsting onder de 'E' van E(ESTI);
— punt boven aan de buitenomlijsting, links ter hoogte van de derde verticale, witte puntenrij in het ruitjespatroon, van links af gerekend;
— punt iets buiten de buitenomlijsting in de rechterbenedenhoek van de zegel;
— kleine inkeping in de rand van het waardeschild rechtsbuiten, iets in het midden gelegen.

1.5. Verdere vondsten in het gebied van de linkerarm

1.5.1.
Een dusdanige lijn in de opgerolde mouw, die als plaatfout de driehoekige figuur draagt, kan in verschillende mate minvarianten vertonen: gedeeltelijke lijn, slechts nog puntvormig aanwezig of geheel ontbrekend. Deze vondsten, die wellicht als druktoevalligheden te kenschetsen zijn, zijn (nog) niet gevonden bij de 4e papiersoort.

1.5.2.
Breuk van de onderste binnendwarsstreep van de opgerolde mouw (gevonden bij twee exemplaren van de 5e papiersoort).

1.5.3.
Eenmaal werd — midden in het linker ellebooggewricht — een schuin aflopende gekleurde, iets gevlochten puntstreeplijn gevonden. Deze bevinding kan eveneens één keer voor de 4e papiersoort bevestigd worden.

Een definitieve beoordeling van deze zeldzame vondst is nog niet mogelijk, waarschijnlijk betreft het een bij de druk toevallig ontstane punt-lijnversmering (opmerking: typische gebroken of niet-gebroken slangenlijnen als druktoevalligheden zijn karakteristieke vondsten bij plaat I, ze ontbreken overigens totaal bij plaat II).

2. Een geringer aantal plaatfouten heeft betrekking op de rechterarm

2.1.
Een karakteristieke — nog niet beschreven — fout is de streep op de rechterelleboog, die parallel aan de as van de onderarm doordringt en daar bij toeval puntvormig verdikt eindigt. Deze fout komt steeds met twee andere in combinatie voor:

— bolling van het bovenste gekleurde binnenraamwerk naar buiten in het witte raamwerk, iets links van de rechterhand;
— gekleurde vervuiling van de geruite driehoek linksboven in de buurt van zijn rechterspits.

Deze bevinding is, inclusief de beide combinaties, bij de 4e en de 5e papiersoort identiek.

2.2.

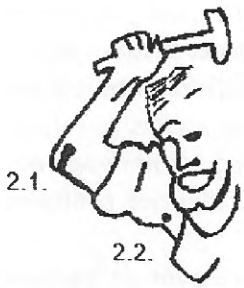

Op grond van de geringe hoeveelheid

onderzocht materiaal is een gekleurde punt in de buurt van de schouder in de rechterbovenarm boven de lange rechter armschaduw nog niet definitief in te delen; bij de 4e en 5e papiersoort werd deze punt telkens viermaal op de zelfde plaats gezien.

2.3.

De overige veranderingen in de buurt van de rechterarm zijn duidelijk minder spectaculair en grotendeels wel bij de drukvarianten in te delen. Van de hand opwaarts naar de schouder kijkend, vindt men de volgende zaken, waarbij deze fouten samen bij de 5e papiersoort vaker aan te treffen zijn dan bij de 4e.

2.3.1. Hand:

— 'Blauwe' hand als gevolg van versmolten lijnen van de tussenliggende vingers.
— Breuken van de lijntjes van de tussenliggende vingers.
— Onderbrekingen van de omtrek, meest aan de kant van de duim.

2.3.2. Omtrek van de onderarm:

Omtrekonderbrekingen telkens op verschillende hoogten, meestal aan de duimzijde, tweemaal ter hoogte van het handgewricht.

2.3.3. Bovenarm:

— Omtrekonderbrekingen.
— Breuk op verschillende plaatsen in de buurt van de opgerolde mouw.
— Het probleem van de ontbrekende of aanwezige verbinding tussen de opgerolde mouw en de omtrek van het gezicht is op een andere plaats (typische variatie) afgehandeld.

2.3.4. Streep op de onderarm:

2.3.4.

Relatief zeldzaam zijn de veranderingen die betrekking hebben op de streep in de buurt van het handgewricht van de rechteronderarm — evenwijdig aan de onderarmlijn.

— Hier vindt men als minvarianten: tailleringen (inkepingen) en — meestal gedeeltelijke — breuken.
— Als plusvarianten ziet men ten eerste dwarsverbindingen naar de onderarmlijn aan de duimzijde, op verschillende hoogte (ellebooggewricht, in het midden of in de buurt van het handgewricht).
— Ten tweede komt soms een verlenging van de onderarmlijn richting handgewricht voor, die tot een versmelting met het lijntje leidt dat de muis van de hand voorstelt.
— Eenmaal werd aan de linkerkant van de zegel een punt gevonden bij de onderarmlijn, bij de 4e papiersoort ook eenmaal een dubbele punt.
— Een interessant verschijnsel is ook een zeer zelden voorkomende V-vormige lijn, eveneens aan de onderarm in het linkerdeel van de zegel. Deze is zowel bij de 4e als de 5e papiersoort (en bij de opdrukken) vast te stellen, het zou derhalve op een plaatfout kunnen duiden.

Men moet bij zegels met een V-vormige streep rekening houden met de volgende, bij de 4e papiersoort steeds (?) aanwezige, bij de 5e papiersoort facultatieve combinatie:
Als men de vlammenlijnen beschouwt, dan ziet men links van het einde van 4*a*, dichtbij, een gekleurde punt en links van het hoekpunt van 4*a*/4*b* een gekleurde vlek. We moeten verschil maken tussen deze 'dubbele-punt-variëteit' bij de 4e en 5e papiersoort en met een alleenstaande punt links van het einde van 4*a* (wellicht op een iets grotere afstand tot de 4*a*-lijn dan de eerstgenoemde punt), zonder de tweede daaronder gelegen vlek en zonder de V-vormige figuur aan de onderarmlijn.

3. Drukvariëteiten on de omgeving van het gezicht, 4e en 5e papiersoort

Ook hier oriënteren we ons op de anatomisch juiste kant van het lichaam en niet op de kant van de zegel.

3.1. Mond/bovenste en onderste baardlijn

3.1.1. 3.1.2. 3.1.3.

3.1.1.
Zoals gebruikelijk, gaat bij beide papiersoorten de horizontale mondlijn rechts ononderbroken over in de U-vormige bovenste baardlijn, die na de boog ter linkerzijde op geringe afstand van de mondlijn omhoog komt en daar vervolgens bovenuit steekt.

3.1.2.
Minder zelden vindt men ter rechterzijde een breuk in de overgang tussen mondlijn en bovenste baardlijn.

3.1.3.
Zeer zelden vindt men ter linkerzijde een compleet gesloten geheel, zo dat dit gehele gebied eruit ziet als een rechthoek met aan de linkerzijde een kleine verlengde ophaal. Dit is nog niet gevonden bij de 4e papiersoort.

3.2. Verdere zeldzame drukvariëteiten

— Breuk midden in de mondlijn.
— Breuk van de bovenste baardlijn in het midden of in de linker-, respectievelijk de rechterhoek.
— Een verbinding tussen de gewoonlijk vrijstaande figuur: mondlijn/bovenste baardlijn met de rechts opklimmende tak van de onderste baardlijn, komt bij de 5e papiersoort, weliswaar als variant, sporadisch voor.
— Ook de onderste baardlijn kan — het komt zelden voor — rechts of links gebroken zijn.
— De rechter omtrek van de wang kan aan de onderkant van het oog een contouronderbreking vertonen.
— Aan de onderkant van het linkeroor bevindt zich een klein, rechthoekig, gekleurd omrand vierkant; dit vertoont niet zelden in de omgeving van de bovenste hoek aan de gezichtszijde een breuk. Dat zouden wij in de eerste plaats als een variatie van de 4e of 5e papiersoort willen beschouwen. Ook komt een ontbrekende verbinding tussen de opstijgende onderste baardlijn en dit vierkant voor.

3.3. Verdere 'kleinigheden'

— Punt midden onderaan de bovenste baardlijn, 4e én 5e papiersoort.
— Centrale verbinding tussen neus en mondlijn.
— Voorhoofdslijn gebroken, 4e/5e papiersoort.
— Punt boven de voorhoofdslijn.
— Neusvleugel links gebroken.
— De verbinding tussen neus en rechteroog gebroken.

4. Armschaduwen

De onder de rechterarm gelegen vorkachtige figuren, ter verduidelijking 'armschaduwen' genoemd, vertonen slechts zelden opmerkelijke vondsten in de zin van drukvariëteiten.

4.1.

De in het zegelbeeld links gelegen korte tweetandige en de middellange drietandige figuren vertonen bij de 4e en 5e papiersoort soms ook meervoudige breuken; de rechts gelegen tweetandige figuur is aan de rechterkant gewoonlijk onderbroken.

4.2.

Viermaal werd bij de 5e papiersoort een gekleurde dwarsstreep tussen de rechter lange armschaduw en de blaasbalg waargenomen, tot nu toe levert dat nog onvoldoende bewijs op om er een plaatfout in te zien.

5. Werkstuk

Het weinig gestructureerde werkstuk bestaat uit twee strepen aan de linkerzijde die, licht van linksboven naar rechtsonder, verschillend lopen en vier punten, die een lichtelijk naar rechts oplopende rij vormen. De rechterpunt, derhalve de vierde van links, ligt ter hoogte van de bovenste steel van de tang.

5.1. Gereduceerd aantal punten

Alleen bij de 4e en 5e papiersoort is de niet zeer zeldzame drukvariëteit te vinden waardoor óf de rechterpunt, dan wel de beide rechterpunten ontbreken. Somtijds is de 4e punt ook slechts als 'minipunt' te zien.

In het totale onderzochte materiaal bevond zich bij de 5e papiersoort driemaal slechts één enkele — linker- — punt; eenmaal bij de 4e en driemaal bij de 5e papiersoort ontbrak de derde punt, terwijl anderzijds de vierde, aan de rechterkant, wel aanwezig was. Deze druktoevalligheden — dat moet men hier wel aannemen — zijn bij de 5e papiersoort in geen geval rechtstreeks aan 'puntzwakke' druk (vlammenlijnen) te wijten, slechts een gelijktijdige verkorting van de *3b*- en/of *5b*-lijn treedt betrekkelijk vaak op. Daarentegen is bij de 4e papiersoort tegelijkertijd meestal wel een zwakkere druk van de punten van de vlammenlijnen aan te wijzen.

5.2.

Zeer zelden vindt men een breuk in de rechter of linker werkstuklijn. (Over deze afwijking: 1. werkstuklijn zie: waardeschildraamwerk).

6. Wit tandrad en gekleurde (buitenste) tandradkrans

Terwijl in de literatuur hierover geen mededelingen worden gedaan, zijn bij nauwkeurig zoeken toch op zijn minst drie plaatfouten te vinden die in de omgeving van het witte tandrad liggen:

6.1.1.
Gekleurde kleine dwarsstreep of soms ook punt aan de voet van de witte tand (op positie 9 uur) — 4e en 5e papiersoort.

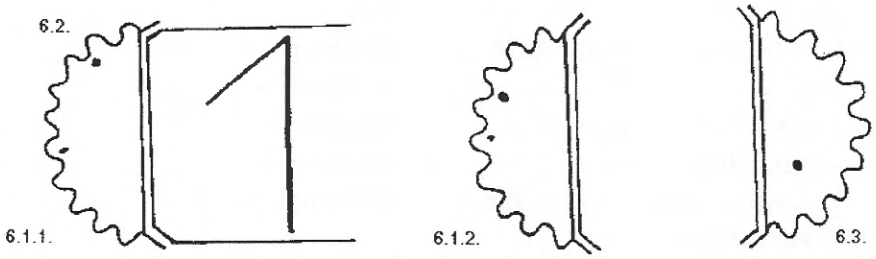

6.1.2.
Punt op vrijwel dezelfde plaats (minimaal hoger gelegen, aan de bovenste grens van de basis van de witte tand bij positie 9 uur) en gekleurde streep respectievelijk iets langere, ovale figuur, erboven gelegen, in het verlengde van de top van de gekleurde tand op positie 9.15 uur, zeer zeldzaam, maar bij de 4e en 5e papiersoort in gelijke mate aanwezig.

6.2.
Gekleurde punt aan de punt van de tweede gekleurde tand — dus in het witte tandrad — linksboven op positie 11 uur; bij de 4e papiersoort altijd en bij de 5e papiersoort facultatieve, maar dan frequente combinatie met één of meer zeer kleine punten aan de buitenkant van het linker bovenraamwerk van het waardeschild ter hoogte van of onder de onderste begrenzing van de ophaal van de 1 (van 10). De laatste vondst is te onderscheiden van één enkele punt buiten het linker bovenraamwerk van het waardeschild ter hoogte van het midden van de ophaal van de 1(0), hierbij ontbreekt ook de punt op positie 11 uur in het witte tandrad.

6.3.
In de rechterhelft van het witte tandrad bevindt zich iets onder het midden en iets meer naar het raamwerk van het waardeschild gelegen bij de 4e en 5e papiersoort een grote gekleurde punt.

6.4. Verdere vondsten
Deze kunnen op grond van het aanwezige materiaal bij de beide papiersoorten alleen de waarde van druktoevalligheden hebben.

6.4.1.
In de omgeving van de grens tussen de gekleurde tandkrans en het raamwerk van het waardeschild linksboven kan men vloeiende overgangen van een ongebroken verbinding (gebruikelijke vondst) via een dunne respectievelijk nauwelijks waarneembare verbinding tot een smalle of zelfs duidelijke breuk toe vinden.

6.4.2.
Onregelmatig gevormde breuken in de gekleurde tandkrans zijn evenals verstoringen in de inktverdeling bij de 5e papiersoort af en toe te vinden.

6.4.3.
Het totaal ontbreken van een gekleurde tand is zeer zeldzaam; slechts tweemaal kon een meermaals ontbreken respectievelijk een verminking van een hele rij tanden waargenomen worden; vaker zijn daarentegen telkens enkele breuken in de omgeving van de tandtoppen bij de 5e papiersoort te vinden, wat bij de 4e weer zeer zeldzaam is.

6.4.4.
Terwijl gewoonlijk tussen de gekleurde tanden, die het raamwerk van het waardeschild links en rechts raken, witte punten te vinden zijn, ziet men soms bij de 5e papiersoort en hier in het bijzonder aan de linkerkant, een versmeerde omgeving zonder witte punten en ook zonder structuur in een gekleurde tandkrans (variatie).

7. Het raamwerk van het waardeschild

7.1. Het buitenste gekleurde raamwerk

7.1.1. Minvarianten (waar iets van het beeld afgaat)

a) Hier geeft alleen Eichenthal onder nr. 3 de vondst van een onderbroken waardeschild aan zonder nadere plaatsaanduiding. Breuken van het raamwerk komen herhaaldelijk voor, vrijwel altijd in verschillende posities: in de linkerbovenhoek, aan de linkerzijkant boven en onder, alsmede aan de rechterzijkant, boven en in het midden. Deze breuken schijnen bij de 5e papiersoort vaker voor te komen dan bij de 4e, op grond van hun verschillende locaties zijn ze als druktoevalligheden te karakteriseren.

Drie breuklocaties moeten afzonderlijk vermeld worden:

b) Breuk net onder de linkerbovenhoek, bij de 5e papiersoort 5 maal gezien. Voor een beoordeling met betrekking tot de kwestie druktoevalligheid of plaatfout is dit nog een te klein aantal.

c) Breuk iets onder het midden van het rechter verticale raamwerk: zie de plaatfoutcombinatie waardeaanduiding/onderste punt in de 1(0).

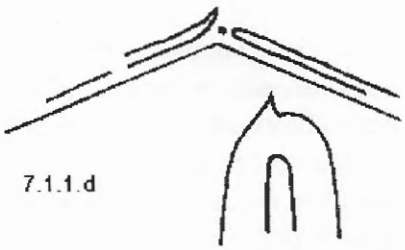
7.1.1.d

d) Een karakteristiek defect boven in de nok is, hoewel zeldzaam, bij beide papiersoorten te vinden (zie tekening): de linkerarm van het raamwerk begrenst — spits toelopend — de rechterarm — stomp — ernaartoe lopend, het relatief grote centrale defect, in het midden waarvan zich nog een kleine punt bevindt. Op grond van de reproduceerbare vorm van dit defect kan worden aangenomen dat dit een plaatfout is.
Typerend is dat dit zowel bij de 4e als bij de 5e papiersoort, in combinatie voorkomt met een witte, onregelmatig begrensde haak/vlek linksboven aan de buitenkant van de 1(0).

7.1.2. Plusvarianten (die iets toevoegen)
Klosvormige of puntvormige verdikkin-

gen van het raamwerk rechtsonder komen zelden bij de 4e en 5e papiersoort voor, ook hier is de keus tussen druktoevalligheid of plaatfout nog niet mogelijk.

7.2. Het witte binnenraamwerk/ punten/vlekken

7.2.1.

Driemaal zijn punten herhaaldelijk op dezelfde plaats en in dezelfde grootte te vinden, zodat hier aan de maatstaf voor een plaatfout voldaan zou kunnen zijn.

a) Een bij beide papiersoorten raamwerkvullende gekleurde punt in het rechter onderste raamwerk, ter hoogte van een denkbeeldige loodlijn door het midden van de (1)0; deze fout is in het *Handboek* als E:13, bij Eichenthal als nr. 7 en bij McDonald als plaatfout van plaat II aangegeven, waarbij alle drie de bronnen vermelden: 'een gekleurde punt rechts in het raamwerk van het waardeschild', en niet het correcte 'onder rechts'; terwijl het bij de 4e papiersoort ook niet-lijstvullend voorkomt.

b) Bij beide papiersoorten een kleine, niet-lijstvullende punt in het raamwerk linksonder ter hoogte van een denkbeeldige loodlijn door de linker begrenzing van de 1(0).
Al te toevallig komt er vaak een combinatie voor met slechts drie punten in het werkstuk.

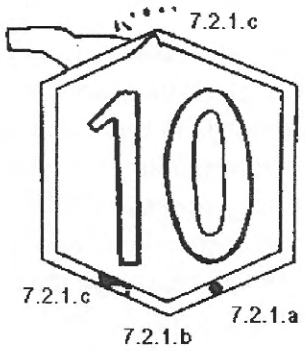

c) Een lijstvullende, grote, gekleurde vlek in de onderste linkerkant van het raamwerk van het waardeschild is ook — zij het zelden — te vinden, eveneens links van de voet van de 1(0). Wel waargenomen bij de 5e papiersoort en bij de opdrukken, bij de 4e papiersoort echter nog niet aangetoond. Er bestaat (vaak) een combinatie met een gekleurde vlek in het linker bovenste raamwerk van het waardeschild, dichtbij de nok, een accent boven de B van (VA)B(ARIIK), evenals slechts twee punten in het werkstuk. Over het alleen voorkomen van een accent boven de B van (VA)B(ARIIK) zie: opschrift 10.4.2.

d) Zeer zelden vindt men (slechts?) bij de 5e papiersoort een gekleurde punt, precies op positie 6 uur. Dit kan gecombineerd voorkomen met:
— een dwarsstreep in het rechter binnenraamwerk ter hoogte van de K van (VABARII)K,
— een gekleurde vlek in de linkerbovenarm,
— een klein puntje rechts naast het einde van 4*b*, en
— een relatief grove versmering

van de ruitjesdriehoek linksboven.

e) Verdere punten of strepen komen in diverse posities en grootten voor, zonder dat hierin een regelmaat te herkennen is.

7.2.2. Andere configuraties in het gebied van het binnenste raamwerk

a) Een andere mogelijke plaatfout in beide papiersoorten is de volgende combinatie: in het bovenste linker raamwerk van het waardeschild is boven de 1(0) een boogvormige uitronding van het waardeschild in het witte binnenraamwerk te vinden, soms bijna rakend aan het aangrenzende aambeeld; steeds in combinatie met een buikige of stamperachtige verbinding van de eerste streep van het werktuig met het aambeeld.
De volgende facultatieve combinaties bestaan: punt aan het rechter buitenraamwerk, aan de buitenkant, ter hoogte van de mouwrand, alsook een breuk van het linker raamwerk van het waardeschild, aan de bovenkant, precies in de bovenste hoek.

b) Gekleurde versmeringen/vervuilingen in de witte omlijsting van het waardeschild komen zelden voor. Men moet ze zien in het kader van vervuilingen van grotere vlakken en zij hebben slechts de betekenis van een druktoevalligheid.

8. Waardeaanduiding

In het *Handboek* worden de volgende drukafwijkingen vermeld:

— E:15: witte haal in de (1)0 = Eichenthal nr. 6 = McDonald Plaat II.
— E:17: witte vlek boven de (1)0 = McDonald Plaat II = Eichenthal zonder nadere aanduiding.
— E:16: witte punt in de 1(0); Eichenthal en McDonald zonder nadere aanduiding.

We hebben ze in ons materiaal in deze regelmaat niet gevonden.

Bij de laatstgenoemde afwijking zijn we er ook niet zeker van of hier niet een witte punt in de (1)0 bedoeld is (dan zou het haakje alleen maar een drukfout zijn), want in de geheel witte '1' is geen witte punt denkbaar, of het moest zijn dat men een punt buiten de '1' bedoelt, bijvoorbeeld onder de ophaal van de 1.

8.1.

Onregelmatigheden in de kleurverdeling, zoals witte punten of vlekken, zijn in het omringende waardeschild, respectievelijk in het gebied van de getallen, in de 5e papiersoort relatief zeldzaam, zodat we ze in de onderstaande lijst van afwijkingen liever zouden willen rekenen tot de druktoevalligheden, temeer omdat regelmatige, op identieke plaatsen opduikende vlekken of punten in het beschikbare materiaal

niet of slechts zelden te vinden waren. Hetzelfde geldt voor de 4e papiersoort, inclusief de 'gevormde' onregelmatigheden in de kleurverdeling (bijvoorbeeld een kommavormige vlek boven de (1)0).

Gesignaleerd zijn — zonder aanspraak op volledigheid — de volgende vondsten:

— een grote witte dwarshaal in de (1)0 met onregelmatige en verschillende configuraties, die eerder wijst op een drukafwijking dan op een typische plaatfout; in het ter beschikking staande materiaal in combinatie met slechts drie punten in het werkstuk (wellicht overeenkomend met variant E:15 in het *Handboek*: witte haal in de (1)0);
— witte vlek aan de (1)0, boven;
— witte punt onder de ophaal van de 1(0);
— witte punt rechts onder de voet van de 1(0);
— gekleurde vlek in de 1 en/of de 0.

Wat betreft het grote witte accent bovenaan de buitenrand van de (1)0 zie de combinatie 'breuk in het raamwerk van het waardeschild.

8.2.
Drie andere veranderingen in de (1)0, die tot dusver nog niet beschreven zijn, verdienen meer aandacht, omdat ze, vaak identiek in grootte en plaats, alleszins beantwoorden aan de criteria voor een plaatfout.

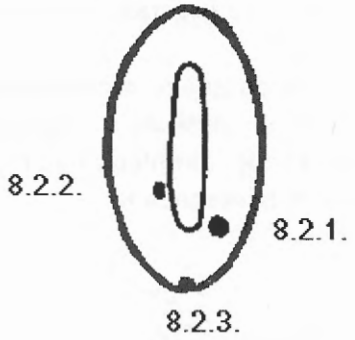

8.2.1.
Een grote gekleurde punt rechtsonder in de (1)0, midden in het witte gedeelte.
Bij de 5e papiersoort deden we bij vier van de twaalf exemplaren nog een extra vondst: een gekleurde punt buiten het zegelbeeld boven, ongeveer ter hoogte van de rechterspits van de ruitjesdriehoek boven. Bij de 4e papiersoort vertoonden vier zegels deze punt in de (1)0, waarvan twee zegels in combinatie met de punt buiten het zegelbeeld. Deze beide exemplaren laten bovendien nog twee goed herkenbare bijzonderheden zien:

— schuine inkeping of breuk in het midden van het rechter buitenraam;
— onvolledige, driehoekige breuk met een kleine, uitwendige inkeping aan de voorschoot, onderaan de linkerhand.

8.2.2.
Een iets kleinere gekleurde punt in de linker witte opstaande kant van de (1)0, onder het midden en iets meer naar het gekleurde centrum gelegen (bij de 4e papiersoort zeer zeldzaam).

8.2.3.
Een zeer interessante combinatie laat

in beide papiersoorten de laatste verandering zien:

— een kleine gekleurde punt bij 6 uur, direct aan de onderste rand van de (1)0, in combinatie met:
— een breuk in het raamwerk van het waardeschild recht onder het midden;
— punt bovenaan de bovenste boog van de B van (VA)B(ARIIK);
— gekleurde punt tussen (V)AB(ARIIK), in de 4e papiersoort slechts af en toe optredend;
— een verschillend gevormde breuk in het raamwerk linksonder, ter hoogte van E(ESTI), facultatief voor de 4e en 5e papiersoort;
— kleine gekleurde uitronding van de onderste beeldrand in de witte rechthoek van het inschrift, boven de A en R van (VAB)AR(IIK).

8.3.

Uitgaande van het gekleurde centrum van de (1)0, ziet men soms bij de 4e papiersoort een klein, kommavormig uitsteeksel rechtsonder, een beetje lijkend op een Q. Deze vondst kan met een zeer kleine, puntvormige ronding naar voren buiten aan het bovenste buitenraamwerk, iets rechts van de spits van het linker geruite gebied verbonden zijn. Bij de 5e papiersoort is deze drukafwijking zeldzaam.

8.4.

Zelden voorkomend, en alleen nog bij de 4e papiersoort gezien, is een puntvormige ronding naar voren in de (1)0, van het gekleurde centrum uitgaande rechts, iets onder het midden.

9.

Vondsten bij de *aanduiding van de muntwaarde M* zijn zeer zeldzaam; over de 'punten' wordt in het kader van de onregelmatigheden in de kleurverdeling bericht.

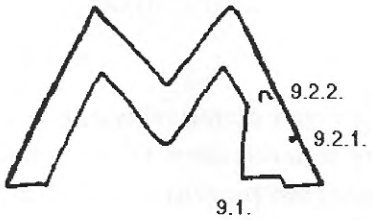

9.1.

Een fout aan de rechter M wacht nog op meer vondsten om als plaatfout te worden aangemerkt. Er is opnieuw een interessante combinatie van verschillende vondsten: aan de rechterpoot, is aan de binnenzijde een duidelijk herkenbare, driehoekige, witte verbreding; bovendien een breuk van de buitenzijde van de rechterpoot van de M, schuin naar boven tot aan de grens van de zegel doorlopend, en daarenboven nog twee punten buiten het zegelbeeld boven, boven de hamer en de spits van de linker ruitendriehoek.

9.2.

Nog niet definitief te beoordelen zijn twee vondsten, tot nu toe alleen bij de 4e papiersoort gezien:

9.2.1.

Een gekleurde kleine punt in de rechterpoot van de rechter M, aan de rand buiten in het onderste derde gedeelte.

9.2.2.

Een kleine gekleurde, boogvormige haak in de rechterpoot van de M

rechts, ongeveer centraal in het middelste derde gedeelte.

10. Inschrift

Hier is alleen bij Eichenthal onder nr. 1 een verwijzing naar 'beschadigde of verbonden' letters te vinden.

10.1.
In het eigen materiaal waren relatief weinig letterbreuken of gedeeltelijke breuken (inkepingen) te vinden. Ze zijn wellicht uitsluitend als kleinere druktoevalligheden te beoordelen, omdat geen regelmaat in de plaatsen of in de vorm van de breuken te herkennen viel.

10.2.
Nog zeldzamer zijn de verbonden letters, meestal alleen als 'aanrakingen' tussen de letters.

10.3.
Zelden werden gekleurde punten tussen de letters gevonden, eveneens zonder enige regelmaat.
(Over de uitzondering: punt tussen de A en de B van (V)AB(ARIIK) in combinatie met de punt aan de bovenste boog van de B in (VA)B(ARIIK) is in de paragraaf 'Waardeaanduiding': punt beneden in de (1)0, melding gemaakt.

10.4.
Twee andere vondsten moeten nog genoemd worden, waarbij we over de classificatie (druktoevalligheid/plaatfout) niets definitiefs kunnen zeggen.

10.4.1.
Ten eerste een duidelijke schuine positie van de middelste dwarsstreep van de tweede E in (E)E(STI) naar beneden, wellicht eerder een druktoevalligheid bij de 5e papiersoort.

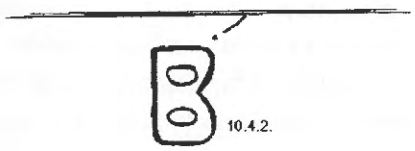

10.4.2.
Zevenmaal bij beide papiersoorten een identiek gevormde en gesitueerde dwarsstreep — daarvan viermaal met een kleine punt — boven het rechter boveneinde van de B in (VA)B(ARIIK), uitgaande van het zegelbeeld en als het ware lijkend op een accent boven de B. (Over de combinatie tussen accent boven de B in (VA)B(ARIIK) en drukafwijkingen in het gebied van het binnenste witte raamwerk van het waardeschild zie: binnenste witte raamwerk van het waardeschild, 7.2.1.c).

11. Hamer

In het gebied van de *hamer* komen zonder herkenbare regelmaat diverse breuken voor respectievelijk aan het uiteinde van de steel en aan de kop. Eveneens als druktoevalligheden te beschouwen zijn breuken van de hamersteel boven en/of onder; dit geldt zowel voor de 4e als de 5e papiersoort.

12. Tang

Druktoevalligheden in het gebied van de *tang* zijn in hun totaliteit zeldzaam, breuken van de bovenste en nog zeldzamer van de onderste tangarm werden waargenomen. (Plaatfouten van de tanghandgreep: zie linkerarm; variatie van het linkereinde van de onderste tangarm: zie variaties.)

13. Vlammenlijnen

Met betrekking tot de nomenclatuur wordt naar de topografische indeling verwezen, omdat alleen met behulp van een nauwkeurige karakterisering drukafwijkingen en plaatfouten gedefinieerd kunnen worden.

13.1.
Minvarianten komen wel eens voor; ze bestaan uit een verkorting van *3b* en/of *5b*. Beschadigingen van *2a*, *5a* en *4b* zijn eveneens op zichzelf staand of in combinatie aan te tonen. Overeenkomstig de dunnere druk van de 4e papiersoort kunnen de beschadigingen hier veel duidelijker zijn. Alleen hier werd naast een gradueel verschillende en verschillendgecombineerdeminvariant van *3b*, *5a*, *5b* en 4 — verkorting, onderbroken verloop, volledig ontbreken — daarenboven nog het volledig ontbreken van *2a* meermaals waargenomen.

Deze vondst zou kunnen overeenkomen met de opgave van het *Handboek* onder E:10, respectievelijk van Eichenthal onder nr. 3 voor de 4e papiersoort: 'grote witte vlek in de tekening'.

13.2.
Plusvarianten, met andere woorden aanvullende strepen en punten, zijn bij de 4e en 5e papiersoort relatief zeldzaam, in tegenstelling tot plaat I bij de 1e en 3e papiersoort.

13.2.1.
Een plusvariant zou, indien in grotere aantallen waargenomen, nog als plaatfout bij beide papiersoorten naar voren kunnen komen: een duidelijk zichtbare gekleurde dwarsstreep door het onderste einde van *2b*.
Een lonende systematisering en beoordeling van de aanvullende punten is wegens het relatief geringe aantal vondsten bij de 4e en 5e papiersoort moeilijk. Hier moeten allereerst alleen de meervoudige waarnemingen van plaat II zonder verdere beoordeling in kaart gebracht worden en als drukafwijkingen worden geclassificeerd.

13.2.2.
a) bij beide papiersoorten: één enkele punt links naast het onderste einde van *4a* ('*3a-3b/4a-4b*, hoekpunt') in de denkbeeldige verlenging van boog *5a* naar links;
b) één enkele punt iets daaronder gelegen, dat wil zeggen niet precies in de *5a* - verlenging bij beide papiersoorten.

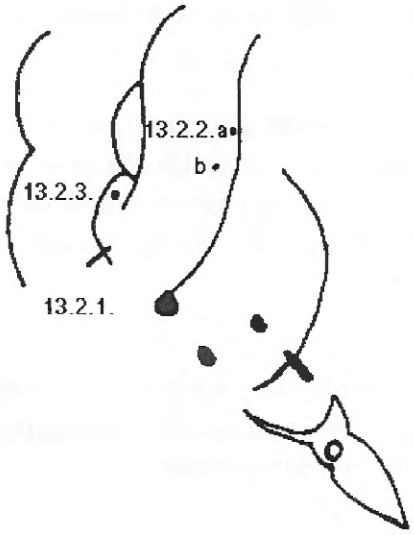

13.2.3.
Bij beide papiersoorten een punt boven tussen het begin van *2b* en *3b*, 'in de hoek'.

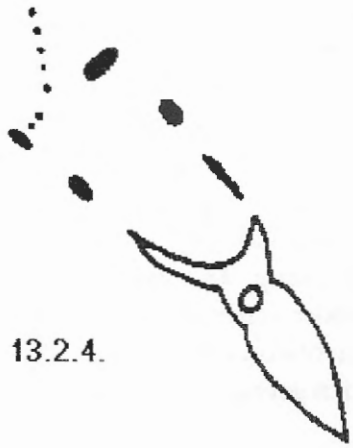

13.2.4.

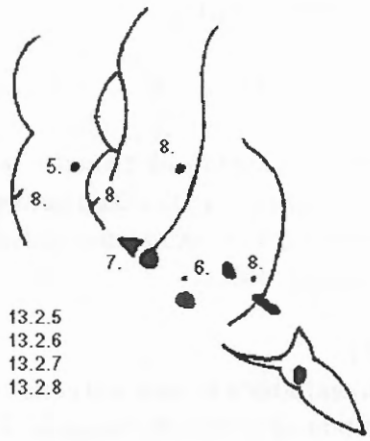

13.2.5
13.2.6
13.2.7
13.2.8

13.2.4.
Tot nu toe alleen gevonden bij de 4e papiersoort: 'tweede bovenste blaasbalgpunt'. Het gaat om een ovaal gevormde punt in de verlenging van het bovenste uitsteeksel van de blaasbalg en de bovenste punt, waarbij de lengteas van het ovaal echter in een rechte hoek op deze as staat; deze punt is dus rechts van het midden van 4*b* gelegen.

13.2.5.
Tot nu toe alleen bij de 4e papiersoort waargenomen: een duidelijke punt links aan 2*b* ter hoogte van de denkbeeldige voortzetting van de 1*a*-boog naar rechts.

13.2.6.
Alleen bij de 4e papiersoort: zeer kleine punt boven de tweede blaasbalgpunt van onder, dus de linker.

13.2.7.
Tot nu toe alleen bij de vijfde papiersoort, alleen wat betreft de plaats identiek met 13.2.6: grote, vlekvormige of kuifachtige punt boven de onderste, buitenste blaasbalgpunt.

13.2.8.
Gecombineerde vondsten bij de 5e papiersoort:
— punt tussen 3*b* en 4*b*, ongeveer in het midden;
— streep recht aan 1*b* en 2*b*, ongeveer in het midden;
— punt boven de eerste (rechter) onderste blaasbalgpunt.

13.3.9.
Alle overige extra punten van de 4e en 5e papiersoort betreffen alleen enkelvoudige waarnemingen, zodat hier wordt afgezien van een weergave.

Wat betreft de dwarsstreep tussen de top 3*a*/3*b* enerzijds en 4*a*/4*b* anderzijds, zie: punten buiten het zegelbeeld, rechterzijde.
Twee punten links naast 4*a*/4*b* zie: streep aan de onderarm van de rechterarm.

14. Geruite gebieden

14.1.
Voor beide papiersoorten is vast te stellen dat plusvarianten, dat wil zeggen gekleurde punten, in het geruite gedeelte zeer zelden voorkomen. Wat be-

treft gekleurde vlekken aan de spits van de linker ruitendriehoek zie: streep aan de elleboog van de rechterarm.

14.2.
Hetzelfde geldt voor de minvarianten (breuken van het ruitenpatroon, centraal of ook aan de rand). Of met de vermelding in het *Handboek* onder E:9, respectievelijk nr. 5 bij Eichenthal voor de vijfde papiersoort: 'gekleurde vlek in de versiering' zo'n plusvariant bedoeld is, moeten we in het midden laten; op grond van de zeldzaamheid, de geringe opmerkelijkheid en de ongeregelde verdeling in het geruite gedeelte zou eerder een plusvariant op een andere plaats (in het gebied van de vlammenlijnen?) bedoeld kunnen zijn. Hetzelfde geldt voor de alleen bij Eichenthal voor de 4e en 5e papiersoort voorkomende vermelding onder nr. 2, respectievelijk nr. 5: 'witte punt in de tekening'.

15. Opvallende en grote verstoringen in de inktverdeling, in de zin van:

15.1.
Minvarianten, dat wil zeggen onregelmatige patronen van ongekleurde en gekleurde gedeelten in segmenten die gewoonlijk gekleurd zijn, komen bij beide papiersoorten relatief zelden voor. We vinden ze in het gedeelte van de voorschoot, in het waardeschild en ook boven en onder de beide aanduidingen van de muntwaarde 'M'. Bij lokalisatie van dit laatste kan soms de indruk van een witte punt ontstaan, een duidelijke en steeds gelijke witte punt (bijvoorbeeld boven de rechter 'M', zoals in het *Handboek* voor de 4e papiersoort onder E:11 is aangegeven) viel niet aan te tonen.

15.2.
Plusvarianten van verstoringen in de inktverdeling in de zin van gekleurde vlekken in gewoonlijk witte gedeelten zijn bij de 5e papiersoort eveneens zeer zeldzaam; ze betreffen soms het gedeelte van de verticale arcering boven, de rechter- en/of linkerarm van de smid of het tweede tandrad. Over de 4e papiersoort — verstoringen in de inktverdeling met of zonder een bepaalde vorm — zie boven: Verschil tussen de 4e en 5e papiersoort.

16. Witte of gekleurde binnenste raamwerk

16.1.
Gekleurde punten in het witte binnenste raamwerk werden boven, rechts en links waargenomen. Ze zijn relatief zeldzaam en worden, zonder enige regelmaat, alle op verschillende plaatsen gevonden; derhalve zijn het druktoevalligheden.

Over de uitzondering: dwarsstreep in het rechter binnenste raamwerk, zie: driehoekige figuur in de linker mouwrand.

16.2.
Zeer zeldzaam zijn breuken in het gekleurde binnenste raamwerk; ook hier was geen regelmaat te ontdekken, met één uitzondering.

Deze combinatie zou beslist met een plaatfout (samen met een druktoevalligheid) kunnen overeenstemmen:
— breuk in het binnenste raamwerk onder de B van (VA)B(ARIIK);
— punt beneden buiten het zegelbeeld, onder de tweede A van (VA-B)A(RIIK) (driemaal bij de 5e pa-

piersoort, éénmaal bij de 4e papiersoort waargenomen);
— gekleurde vlek in de linker bovenarm (alleen bij de 5e papiersoort waargenomen).

16.3.
Meermaals waargenomen bij de 4e papiersoort: punt aan het binnenste raamwerk, aan de binnenzijde onder de S van (EE)S(TI).

17. Veranderingen aan het buitenste raamwerk, veranderingen buiten het zegelbeeld

Hier zijn, alleen bij de 5e papiersoort, de volgende opgaven uit de literatuur bekend:
— *Handboek:* E:3, beschadigde omlijsting; E:14, verminkte hoek van het zegelraamwerk;
— Eichenthal: nr. 4, verminkte hoek van het zegelraamwerk;
— McDonald: voor plaat II geen opgaven (alleen voor plaat I: beschadigd raamwerk linksboven).

Voor de 4e papiersoort ontbreken opgaven bij alle drie de auteurs.

Bij de schifting van het aanwezige materiaal werden de volgende waarnemingen gedaan bij de 5e papiersoort; vooropgesteld moet worden dat bij de 4e papiersoort alle beschreven veranderingen beduidend zeldzamer en minder geprononceerd (kleiner) zijn.
'Beschadiging' of 'verminking' zijn als verzamelbegrippen voor een grote verscheidenheid aan veranderingen op te vatten. Ze zijn daarom druktoevalligheden.

17.1.
Het voornaamste zwakke punt is bij de 5e papiersoort de linkerbovenhoek van het raamwerk.

17.1.1.
Bij de zeer vaak voorkomende plusvarianten lijkt nauwelijks één verandering op de andere. Er zijn vloeiende overgangen van een smalle, iets wigvormige verdikking van alleen het bovenste buitenraamwerk, aan de buitenkant, via puntige verschuivingen van het raamwerk tot en met bizarre, asymmetrische vervormingen of structuren van dubbele bulten. Deze veranderingen kunnen gecombineerd zijn met puntvormingen buiten het zegelbeeld aan de linkerbovenhoek, enkel- of meervoudig. Eveneens komen puntvormingen van diverse grootte zonder verdikking van de omlijsting of vorming van uitlopers voor.

17.1.2.
a) Minvarianten van de linkerbovenhoek zijn daarentegen zeer zeldzaam; waargenomen werd slechts eenmaal bij de 5e papiersoort een afronding van de hoek van het raamwerk.

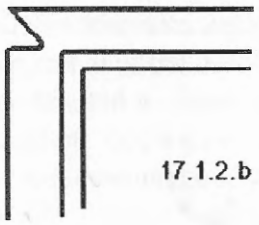
17.1.2.b

b) Eén enkele vondst zou bij beide papiersoorten een plaatfout kunnen zijn: karakteristieke en overeenkomstig gevormde inkepingen

in het raamwerk van de linkerbovenhoek.

17.1.3.
In de onmiddellijke nabijheid van de linkerbovenhoek — maar hiervan afgebakend — bevinden zich soms punten boven, respectievelijk naast de buitenkant van het zegelbeeld. Kleine witte dwarsstrepen komen ter linkerzijde in het buitenraamwerk boven voor.

17.2. Bovenste buitenraamwerk (zonder linker-/rechterhoek)

17.2.1.
De gevonden veranderingen zijn zeldzaam: witte dwarsstrepen in het raamwerk rechts, een groefvormige versmalling van het raamwerk in het midden van het raamwerk en een breuk rechts van de hamer werden vastgesteld. Geen van deze veranderingen vertoonde een regelmaat in de zin van een plaatfout.

Tweemaal bevond zich een schuine inkeping in het buitenste raamwerk, aan de buitenkant ter hoogte van het midden van de linker bovenste geruite driehoek, gecombineerd met een punt- of streepvormige ronding naar buiten aan de buitenkant van het buitenste raamwerk, rechts van de inkeping op verschillende afstand hiervan gelegen.

17.2.2.
Punt- of streepvormige rondingen naar buiten bevinden zich ook alleen ter hoogte van de spits van de linker geruite driehoek en rechts hiervan aan de buitenkant van het buitenste raamwerk, zonder inkeping, bij exacte analyse dan eens met overeenstemmende, dan weer met afwijkende positie. Voor de veronderstelling van een plaatfout waren de vondsten niet voldoende; ze zijn daarom (slechts) als druktoevalligheden te karakteriseren. Over de facultatieve combinatie: punt aan de buitenkant van het bovenste buitenste raamwerk zie: paddestoelvormig tanghandvat.

17.2.3.
Aan veranderingen buiten het zegelbeeld boven werden punten gevonden zonder enige regelmaat, evenals vlekkerig raamwerk (tegen het buitenste raamwerk aanliggend) of secundair raamwerk (van het buitenste raamwerk gescheiden) als onmiskenbare kentekenen van druktoevalligheden. De overgangen tussen vlekkerig en secundair raamwerk zijn vloeiend; secundaire raamwerken van grotere lengte zijn vaker rechts dan links waar te nemen.

Twee (toevallige?) combinatievondsten moeten nog genoemd worden als een meermaals gedane waarneming: bij de 4e papiersoort driemaal een combinatie van een punt aan het bovenste buitenraamwerk, boven rechts (in het midden van de rechter geruite driehoek) en een punt onderaan de het linker buitenraamwerk ter hoogte van de bovenste dwarsstreep van de 'E'.

Bij de 5e papiersoort is meermaals de volgende combinatie waargenomen: een punt in de linkerbovenhoek, buiten het zegelbeeld, een punt boven buiten het zegelbeeld, ter hoogte van de eerste verticale puntenrij links, met tevens een breuk van de rechterpoot van de A in (VAB)A(RIIK) boven de dwarsstreep.

Wat betreft de facultatieve combinatie: 'punt buiten het zegelbeeld boven links'

zie: punt in de (1)0 op de positie 5 uur. Over de combinatie: 'Punten buiten het zegelbeeld boven' zie: aanduiding van de muntwaarde.

17.3.
Interessant is dan weer de rechterbovenhoek van het buitenraamwerk.

17.3.1.
Hoewel wigvormige vervormingen en verbredingen van het raamwerk duidelijk minder vaak de rechter- dan de linkerhoek betreffen; iets vaker dan deze grotere plusvarianten zijn gekleurde punten aan de rechterbovenhoek te zien, toch komen ook die hier minder vaak rechts dan links voor.

17.3.2.
Minvarianten (versmalling van het raamwerk) worden zelden gevonden.

17.4.
De gedeelten van het linker-, rechter- en onderste raamwerk met de dichtstbijzijnde veranderingen buiten het zegelbeeld kunnen resumerend en in tabelvorm beschouwd worden.

17.4.1. Rechterzijde:
— punten buiten het zegelbeeld, vaak meervoudig;
— secundair raamwerk, meestal rechtsonder;
— breuk in het buitenste raamwerk rechts, in het midden, zie: grote gekleurde punt rechtsonder in de (1)0.

17.4.2. Onderzijde:
— punten buiten het zegelbeeld;
— secundair raamwerk, meestal links;
— versmalling van het raamwerk;
— inkeping in het onderste buitenraamwerk; zie: facultatieve combinatie:paddestoelvormigtanghandvat;
— punt buiten het zegelbeeld onder de tweede A van (VAB)A(RIIK); zie: gekleurd binnenraamwerk.

17.4.3.Linkerzijde:
— punten buiten het zegelbeeld op verschillende hoogten;
— secundair en versmeerd raamwerk;
— breuk linksonder; zie: punt in de basis van de (1)0.

Al deze veranderingen zijn zeldzaam in vergelijking met de linkerbovenhoek, enige regelmaat was niet te vinden.

17.4.4.
De enige drukafwijking die in aanmerking komt voor de benaming plaatfout, zou bij beide papiersoorten de volgende combinatie kunnen zijn:
— punt buiten het zegelbeeld, rechts ter hoogte van de basis van het middelste ruitjesgedeelte;
— punt buiten het zegelbeeld in de rechterbovenhoek (bij de 4e papiersoort alleen maar een kleine stip of ontbrekend);
— versmeerde streep buiten het buitenraamwerk boven de hamer;
— dwarsstreep tussen de top van 3*a*/3*b* enerzijds en de overgang 4*a*/4*b* anderzijds.

17.5.
Van meer betekenis zijn opnieuw de veranderingen in het gedeelte van de *linker-* en *rechterbenedenhoek*, waarbij ook hier meer vondsten zijn voor links dan voor rechts.

17.5.1.
Linksonder zijn grotere en grovere veranderingen met wigvormige vervormingen, puntige omlijstingen of asymmetrische vervormingen van het raamwerk opnieuw aanmerkelijk zeldzamer dan linksboven.
Vaker vindt men kleinere, streepvormige verlengingen van het raamwerk, geïsoleerd of gecombineerd met punten aan het buitenraamwerk of punten buiten het zegelbeeld ter hoogte van de linkerbenedenhoek. Korte secundaire of versmeerde raamwerken komen voor.
Als minvariant werd eenmaal een versmalling van het raamwerk en eenmaal een breuk in het raamwerk gevonden; iets buiten de linkerbenedenhoek telkens ook een breuk van het buitenraamwerk links ter hoogte van de basis van de M, respectievelijk ter hoogte van het opschrift EESTI.

17.5.2.
In de rechterbenedenhoek bieden relatief zelden voorkomende punten en secundaire respectievelijk versmeerde raamwerken geen bijzonderheden. Inzake de vondst 'punt in de rechterbenedenhoek' van het raamwerk' zie: facultatieve combinatie bij het paddestoelvormige tanghandvat.
Bij de opstelling van een rangorde met betrekking tot de frequentie en de grootte van een verandering staat de linkerbovenhoek op de eerste plaats, gevolgd door de rechterbovenhoek, dan de linker- en tenslotte de rechterbenedenhoek van het raamwerk.
Plusvarianten overwegen, minvarianten en breuken zijn in het totaal zeer zeldzaam.

18. De voorschoot

Afgezien van verstoringen in de inktverdeling (met of zonder een bepaalde vorm) levert dit gedeelte weinig drukafwijkingen op; zie ook: principiële verschillen tussen de 4e en 5e papiersoort en drukafwijkingen nr. 15: verstoringen van de inktverdeling. De driehoekige breuk in de voorschoot onder de linkerhand is bij de drukfouten in de waardeaanduiding vermeld (8.2.1. — gekleurde punt rechtsonder in de (1)0).

19. De blaasbalg

Ook dit motief is geen interessant gedeelte voor drukafwijkingen. Boven de tweede onderste punt van de blaasbalg zie: topografie 5: gebied van de vlammenlijnen. Wat betreft de dwarsstreep tussen de rechter lange armschaduw en de blaasbalg zie: drukafwijkingen: armschaduw 4.2.
De punt boven de onderste blaasbalgpunt ('kuif') is bij de vlammenlijnen onder 13.2.7 vermeld.

Overzicht van de drukafwijkingen, topografisch ingedeeld, 10 Mk., 4e en 5e papiersoort, *Mi.* nr. 39*A*

Dit overzicht is tevens een poging tot differentiëring naar:

P: Plaatfout
D: Druktoevalligheid
V: Variant, met opgave van
K: Combinaties van drukafwijkingen
en
T: Verwijzingen naar andere topografisch belangrijkste vondsten

Linkerarm:

P: driehoekige figuur in de mouwrand van de bovenarm
  K: schuine streep in de witte rechter binnenomlijsting
P: dwarsstreep in de onderarm
P: streep in de rug van de hand
P: paddestoelvormig tanghandvat 'zwangerschapsvorm': witte punt in de paddestoel
  K: facultatief
  — schuine inkeping in het onderste buitenraamwerk onder E(ESTI)
  — punt aan het bovenste buitenraamwerk, buitenkant, links
  — punt buiten het zegelbeeld, ter hoogte van de rechterbenedenhoek van het raamwerk
  — kleine witte inkeping in de rand van het waardeschild, rechts, buitenkant
D: beschadigingen aan de mouwrand
D: onderbrekingen in de omlijning van de mouwrand
D: 'slangachtige lijn' in het ellebooggewricht
T: kleurvlek linker bovenarm; zie: binnenste witte raamwerk van het waardeschild

Rechterarm:

P: streep aan de elleboog
  K: ronding van voren aan het bovenste gekleurde binnenraamwerk
  K: gekleurde inktklodder aan de top van de linker bovenste ruitendriehoek
P of D: een punt in de bovenarm, dicht bij de schouder
D: 'blauwe hand'
D: breuken in de lijnen tussen de vingers
D: Onderbrekingen in de omlijningen in het gedeelte van de hand, onderarm en bovenarm
D: Breuken in de bovenste mouwrand
V: ontbrekende/aanwezige verbinding in de bovenste mouwrand/gezichtsomtrek

Streep onderarm rechts:

D: insnoeringen/breuken
D: dwarse verbinding met de omlijning van de onderarm, aan de kant van de duim
D: verlenging in de richting van het handgewricht
D: punt/dubbele punt aan de streep van de onderarm, aan de kant van de zegel, links
P?: V-vormige streep aan de streep van de onderarm
  K: facultatief (?): punt links van het einde van 4*a* vlek links aan de punt van de top 4*a*/4*b*

Gezicht:

Resumerend: geen plaatfouten, alleen druktoevallighedenrespectievelijkvarianten in de zin van plus- en minvarianten

D: breuk bij de overgang van de mondstreep/bovenste baardlijn rechts
D?/V?: complete sluiting mondstreep/bovenste

baardlijn links (5e papiersoort)

D: breuk van de mondstreep

D: breuk van de bovenste baardlijn op diverse plaatsen

D?/V?: versmelting van de mondstreep/bovenste baardlijn met de rechter omhooggaande tak van de onderste baardlijn

D: breuk van de onderste baardlijn

D: breuk in de omlijning van de wang aan de rechterkant

V: breuk in het vierkant onder het linkeroor

D: ontbrekende verbinding tussen de linker omhooggaande onderste baardlijn en dit vierkant

D: punt onderaan de bovenste baardlijn

D: versmelting van de neus/mondlijn

D: breuk neusvleugel

D: breuk oog-neusverbinding rechts

D: breuk van de voorhoofdstreep

D: punt boven de voorhoofdstreep

Armschaduw:

D: op verscheidene plaatsen enkelvoudige/meervoudige breuken

D (P?): schuine streep tussen de lange armschaduw en de blaasbalg (4e papiersoort; nog geen uitsluitsel)

Werkstuk:

D: gereduceerd aantal punten

D: breuken in de strepen van het werkstuk

T: verbinding van de eerste streep van het werkstuk met het aambeeld (zie: binnenste witte raamwerk van het waardeschild

Het witte tandrad/gekleurde tandwiel:

P: schuine streep respectievelijk punt aan de basis van de witte tand bij positie 9 uur

P: punt op bijna dezelfde plaats en gekleurde, langere streep respectievelijk ovale vorm daarboven bij positie 9.15 uur

P: gekleurde punt aan de spits van de tweede gekleurde tand linksboven bij positie 11 uur

K: steeds bij de 4e papiersoort; facultatief maar zeer vaak bij de 5e papiersoort: kleine punten aan de buitenkant van het linker bovenraamwerk van het waardeschild

P: punt in de rechter witte helft van het tandrad

D (V?): onderbroken verbinding van de gekleurde tandkrans/raamwerk van het waardeschild linksboven

D: breuken in de gekleurde tandkrans

D: ontbreken van afzonderlijke tanden, meerdere tanden en beschadigingen van de tandkoppen

V: 'vervuilde', ongestructureerde gedeelten van de gekleurde tandkrans rechts-/linksonder

Gekleurde raamwerk van het waardeschild:

P: breuk in de 'nok'

K: witte haak aan de (1)0 linksboven, buitenkant

D: breuken op diverse plaatsen

D?/P?: breuk net onder de linkerbovenhoek (5e papiersoort)

D?/P?: spilvormige/puntvormige verdikking rechtsonder

T: breuk van de linkerbovenhoek van het raamwerk; zie: binnenste witte omlijsting van het waardeschild

T: punten buiten het raamwerk van het waardeschild, linksboven; zie gekleurde punt bij positie 11.00 uur in het witte tandrad

Binnenste witte raamwerk van het waardeschild:

P: een lumenvullende punt rechtsonder, midden onder (1)0, bij de 4e papiersoort ook een niet-lumenvullende punt

P: kleine punt linksonder, ter hoogte van de linker begrenzing van de 1(0)

P?: een grote gekleurde vlek linksonder (5e papiersoort; 4e papiersoort?)

K: gekleurde vernauwing in het raamwerk van het waardeschild boven, links

K: accent boven de B van (VA)B(ARIIK)

K: twee punten in het werkstuk

P: gekleurde uitronding linksboven

K: paddestoelvormige verbinding van de linkerstreep van het werktuig met het aambeeld

K: facultatief: punt aan het rechter buitenraamwerk, buitenkant, ter hoogte van de mouwrand

K: facultatief: breuk van de linker bovenhoek van het raamwerk van het waardeschild

P?: gekleurde punt onder bij positie 6.00 uur (5e papiersoort)

K: facultatief: schuine streep in het witte binnen-raamwerk, ter hoogte van de K van (VABARII)K

K: facultatief: inktvlek aan de linker bovenarm

K: facultatief: zeer kleine punt rechts naast het uiteinde van 4*b*

K: versmering van de ruitendriehoek linksboven

D: punten/strepen op diverse plaatsen

Waardeschild:

T: kleine, witte inkeping in de rand rechtsbuiten, iets in het midden; zie: linkerarm, paddestoelvormig tanghandvat

T: verstoringen in de inktverdeling; zie ook: waardeaanduiding

Waardeaanduiding/waardeschild:

Vergelijk de verschillende literatuur-opgaven bij de hier met een D aangeduide druktoevalligheden

P: gekleurde punt rechts onderin de (1)0

K: facultatief: punt buiten het zegelbeeld boven, ter hoogte van de rechtertop van geruite driehoek linksboven

voor de 4e papiersoort daarenboven nog:

K: facultatief: inkeping/breuk in het midden van het buitenste raamwerk rechts: driehoekige breuk in de voorschoot, onder de linkerhand

P: kleine gekleurde punt in de linkerpoot van de 1(0)

P: kleine, randstandige punt in de basis van de (1)0, bij positie 6 uur

K: breuk in het raamwerk van het waardeschild, rechts, iets onder het midden

K: punt aan de bovenste boog van de B van (VA)B(ARIIK)

K: daarbij voor de 4e papiersoort, alleen facultatief: punt tussen AB van (V)AB(ARIIK)

K: daarbij voor de 4e papiersoort, alleen facultatief: breuk linksonder in het buitenraamwerk, ter hoogte van E(ESTI)

T: witte haak aan de (1)0 linksboven, aan de buitenkant; zie: breuk in de nok van het raamwerk van het gekleurde waardeschild

D/P?: kommavormige streep, uitgaande van het gekleurde centrum van de (1)0 rechtsonder

K: facultatief: kleine puntvormige welving buiten aan het buitenraamwerk, boven links

D: puntvormige gekleurde welving in de rechterpoot van de 1(0), van het centrum uitgaande, 4e papiersoort (5e papiersoort?)

D/P?: witte, grote schuine streep in de (1)0 in het gekleurde centrum

K: drie punten in het werkstuk

D: witte punt in de (1)0, boven in het gekleurde centrum

D: witte punt onder de ophaal van de 1(0)

D: witte punt rechts onder de 1(0)

D: gekleurde vlek in de 1 en/of 0 en regelmatige verstoringen in de inktverdeling in het getal-gedeelte van het waardeschild

Aanduiding van de munteenheid M:

P?: driehoekige, witte verbreding aan de rechterpoot van de rechter M, aan de binnenzijde

K: breuk van de buitenzijde van de rechter M, schuin oplopend naar de rechter begrenzing van de zegel

K: twee gekleurde punten boven buiten zegelbeeld

D: gekleurde punt in de rechterpoot van de rechter M, onderste derde gedeelte, randstandig (voor de 4e papiersoort aantoonbaar, voor de 5e papiersoort?)

D: gekleurde, boogvormige haak in de rechterpoot van de rechter M, centraal in het middelste derde gedeelte (voor de 4e papiersoort aantoonbaar, voor de 5e papiersoort?)

Opschrift:

P?: accent boven de B van (VA)B(ARIIK)

T: accent boven de B van (VA)B(ARIIK), gevonden in

combinatie met: zie witte binnenraamwerk van het waardeschild

D: breuken/inkepingen in de letters

D: verbindingen van letters

D: de middelste dwarsstreep van de tweede E van (E)E(STI) loopt schuin

T: punt tussen de A en B van (V)AB(ARIIK), evenals een punt aan de bovenste boog van de B van (VA)B(ARIIK); zie: waardeaanduiding, punt in de basis van de (1)0

T: breuk van de rechterpoot van de tweede A van (VAB)A(RIIK); zie: gedeelte van het bovenste buitenraamwerk

Hamer:

D: enkele/meervoudige breuken op diverse plaatsen

Tang:

D: breuken op diverse plaatsen

V: aanwezige of ontbrekende kromming van de onderste tangschaar, links naar onderen

T: paddestoelvormige rechter tanghandvat; zie: linkerhand

De voorschoot:

T: driehoekige breuk in de voorschoot; zie: waardeaanduiding, gekleurde punt rechtsonder in de (1)0

De vlammenlijnen:

P?: volledig ontbreken van 2*a* (alleen 4e papiersoort)

K: verkorting, beschadiging, ontbreken van 3*b*, 5*a*, 5*b*, (4*a*/*b*) in verschillende grootte en combinatie

D: verkorting en beschadiging (inclusief 2*a*) plus het ontbreken (afgezien van 2*a*) van diverse vlammenlijnen in verschillende grootte en combinatie

P?: schuine streep door het einde van 2*b*

D: een enkele punt links naast het benedeneinde van 4*a*, ter hoogte van de denkbeeldige verlenging van 5*a* naar links

D: een kleine punt iets onder de hiervoor genoemde plaats

D: een enkele punt in de hoek 2*b*/3*b*

D: 'tweede' bovenste blaasbalgpunt, rechts van het midden van 4*b* (4e papiersoort)

D: vlekvormige/kuifachtige punt, boven de onderste, buitenste (linker) blaasbalgpunt (tot nu toe alleen 5e papiersoort)

D: zeer kleine punt op dezelfde plaats (alleen 4e papiersoort)

D: punt links van 2*b* (denkbeeldige verlenging van 1*a* naar rechts; 4e papiersoort)

D: punt tussen 3*b*/4*b*, in het midden

K: streep rechts aan 1*b* en 2*b*, in het midden

K: punt boven de eerste (rechter) onderste blaasbalgpunt

D: diverse andere plaatsen met een punt

V: versmelting van alleenstaande punten/druksterkte van de punten

T: schuine streep tussen de top van 3*a*,*b*/4*a*,*b*; zie: punt rechts buiten het zegelbeeld

T: twee gekleurde punten links naast 4*a*/*b*; zie: streep onderarm links

T: zeer kleine punt rechts naast het einde van 4*b*; zie: witte binnenraamwerk waardeschild

De geruite gedeelten:

D: gekleurde punt op diverse plaatsen

D: breuken op diverse plaatsen

T: gekleurde vervuiling aan de top van de linker bovenste geruite driehoek; zie: elleboogstreep rechts

T: grove vervuiling van de linker bovenste geruite driehoek; zie: wit binnenraamwerk van het waardeschild

Verstoringen in de inktverdeling:

D: versmeringen zonder vorm

D: verstoringen in de verdeling in een specifieke vorm, in verschillende patronen, vooral bij de 4e papiersoort

T: gekleurde versmeringen aan de linkerbovenarm; zie: breuk van het gekleurde binnenraamwerk

Het witte binnenraamwerk:

D: gekleurde punten op verschillende plaatsen

D: punt in het onderste binnenraamwerk, ter hoogte van de S in (EE)S(TI), vooralsnog alleen bij de 4e papiersoort

V: aanwezige/ontbrekende verbinding van het bovenste binnenraamwerk met de hamer rechts en/of links

T: schuine streep rechts, in het midden; zie: driehoekige figuur linker mouwrand

T: schuine streep rechtsonder, ter hoogte van de K van (VABARII)K; zie: witte binnenraamwerk waardeschild

Het gekleurde binnenraamwerk:

P?: breuk onder B van (VA)B(ARIIK)

K: punt buiten het zegelbeeld onder de tweede A van (VAB)A(RIIK) en

K: gekleurde versmeringen in de linker bovenarm, 5e papiersoort

D: breuken op diverse plaatsen

T: verdikking van het binnenraamwerk boven, links van de rechterhand; zie: rechterarm, elleboogstreep

Buitenste omlijsting/vondsten buiten het zegelbeeld (punten, versmeerde en secundaire raamwerken in verschillende patronen bij de 4e en 5e papiersoort

Het gedeelte van de linkerbovenhoek:

P?: inkepingen in het buitenste raamwerk van de linkerbovenhoek, identieke vondst bij de 4e en 5e papiersoort

D: plusvarianten van verschillende patronen en configuraties

D: minvarianten

Het gedeelte van het bovenste buitenraamwerk:

P?/D?: punt buiten het zegelbeeld boven links (ter hoogte van

de eerste verticale rij punten, 5e papiersoort

K: punt linkerbovenhoek buiten het zegelbeeld

K: breuk van de rechterpoot van de tweede A van (VAB)A(RIIK)

D: verschillende plus- en min-varianten

D: punt boven rechts, ter hoogte van het midden van de bovenste geruite driehoek

K: punt onderaan het linker buitenraamwerk ter hoogte van de bovenste dwarsstreep van de E in E(ESTI), 4e papiersoort

T: punt buiten het zegelbeeld linksboven; zie gekleurde punt rechtsonder in de (1)0

T: punten buiten het zegelbeeld boven; zie aanduiding van de munteenheid M

T: punt aan het bovenste buitenraamwerk aan de buitenkant links; zie: paddestoelvormig tanghandvat

T: versmeerde streep boven de hamer; zie: punt buiten het zegelbeeld rechts

T: zeer kleine, puntvormige welving aan het bovenste buitenraamwerk, buitenkant, links; zie: aanduiding van de waarde, kommavormige streep in de (1)0 rechtsonder

Het gedeelte van de rechterbovenhoek:

D: verschillende plus- en min-varianten

T: punt buiten het zegelbeeld bij de rechterbovenhoek; zie: punt buiten het zegelbeeld rechts

Het gedeelte van het buitenraamwerk, links, rechts, onder:

P: punt buiten het zegelbeeld rechts, ter hoogte van de basis van het middelste geruite gedeelte

K: punt buiten het zegelbeeld, in de rechterbovenhoek (kan bij de 4e papiersoort ontbreken)

K: schuine streep boven de hamer

K: schuine streep tussen *3a,b/4a,b* — top

D: diverse plus- en minvarianten

T: breuk in het buitenraamwerk linksonder, ter hoogte van de E; zie: punt in de basis van de (1)0 op positie 6 uur

T: punt aan het linker buitenraamwerk onder, ter hoogte van de dwarsstreep van de E; zie: gedeelte van het buitenraamwerk

T: inkeping/breuk van het middengedeelte van het buitenraamwerk; zie: gekleurde punt rechtsonder in de (1)0

T: punt aan het rechter buitenraamwerk ter hoogte van de mouwrand; zie: gekleurde uitronding in het witte raamwerk van het waardeschild, boven, links

T: schuine inkepingen in het buitenraamwerk onder de eerste E van E(ESTI); zie: paddestoelvormig tanghandvat

T: punt buiten het zegelbeeld onder tweede A van (VAB)A(RIIK); zie: breuk in het binnenste raamwerk onder de B van (VA)B(ARIIK)

Het gedeelte van de benedenhoek rechts, onder, links:

D: verschillende plus- en min-varianten

T: punt buiten het zegelbeeld, rechterbenedenhoek; zie: linkerarm: paddestoelvormig tanghandvat

De vertaling van dit artikel werd verzorgd door R. Arnold en G. Hamoen. De eindredactie berustte bij J. van Heeswijk.

DE POSTZEGELS VAN LETLAND

DEEL 10

JAN POULIE

XX. Letland no. 70 en 71

Op 24 en 27 September 1920 verschenen wederom eenige opdrukzegels. Ditmaal werden er restanten van de 35 kap. van de zesde en van de 10 kap. van de vierde Letsche uitgifte overdrukt. Het 35 kap. zegel (Letland nr. 29) en het 10 kap. zegel (Letland nr. 16) zijn oorspronkelijk gedrukt in oplagen van ca. 1.000.000 resp. ca. 2.000.000 exemplaren. Hiervan waren onverkocht gebleven ca. 400.000 resp. ca. 50.000 zegels. Deze restanten werden voorzien van een tanding 11½ en overdrukt met '2 DIWI RUBLI'.

De kleur van den opdruk is zwart, waarin men twee tinten kan onderscheiden. De dikte van den opdruk is niet steeds gelijk. In hetzelfde vel kan men dikke en dunne opdrukken naast elkaar vinden. De grootte der vellen is dezelfde als bij de niet overdrukte zegels, t.w. 400 stuks verdeeld in 8 vakken van 50 zegels (zie afb. 19, Letland II). Opdat deze veldeelen gemakkelijk konden worden gescheiden, had men de witte tusschenstrooken (zie afb. 31 Letland IV) tusschen de vakken bij de onoverdrukte zegels reeds van een extra perforatie voorzien (zie afb. 21 Letland II). Deze extra tanding is 9¾, in tegenstelling met de later aangebrachte tanding, welke 11½ is.

Afb. 133

Men vindt dus verticale paren, waarbij tusschen de tanding van 11½ van twee zegels, nog een extra-perforatie 9¾ voorkomt (afb. 133). Dit is geen tandingafwijking, daar deze extra-tanding de onder- en bovenvlakken van 50 zegels scheidt en altijd bij de boven- of onderrandzegels van de veldeelen (zie afb. 20 Letland II) voorkomt.

Aangezien de oorspronkelijke zegels slecht waren gegomd, heeft men de overdrukte zegels, alvorens deze te perforeeren, nog eens gegomd. Hierdoor is een brokkelige, geel, resp. geelbruine gom ontstaan. Deze nieuwe gom is gedeeltelijk door de scheidingsperforatie 9¾ heengedrongen, waardoor deze tanding vaak met gom is verstopt. Tengevolge hiervan vindt men deze gom ook op de voorzijde van de veldeelrandzegels.

Van de 10 kap. met opdruk heb ik in mijn bezit een blok, waarbij blijkbaar de scheidingsperforatie 9¾ was gescheurd. Alvorens tot het aanbrengen van den opdruk, de nieuwe gom en de tanding 11½ over te gaan, heeft men om dit mogelijk te maken, het gescheurde gedeelte gerepareerd door er een stuk papier over te plakken. Deze variëteit (afb. 134) is mij van de 35 kap. met opdruk niet bekend.

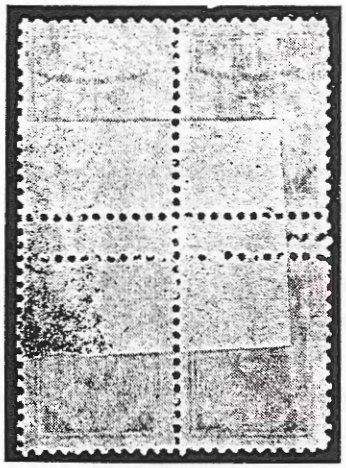

Afb. 134

Ongetande zegels met opdruk bestaan niet.

De opdrukken zijn soms sterk naar links of rechts verschoven. Bij de opdrukken op de 35 kap. komen evenals bij de zegels zonder overdruk, exemplaren met papiervouwen voor (zie afb. 46 en 47 Letland VI). Zegels met spiegeldruk ('Abklatsch') van den opdruk vindt men bij beide waarden.

Zegels met gedeeltelijken spiegeldruk komen voor bij den opdruk op 10 kap.

De 10 kap. met opdruk bestaat ook gedrukt op zeer dun papier, waarbij het wafelwatermerk (zie afb. 30 Letland IV) nauwelijks zichtbaar is. Deze zegels zijn zeer zeldzaam.

Afwijkingen in dezen opdruk zijn niet bekend.

Bij de 35 kap. is tijdens het aanbrengen van den 2 rubli opdruk met één vel een fout gemaakt, waardoor de linker verticale rij onbedrukt bleef. Waarschijnlijk heeft men het opdrukzetsel te veel naar rechts aangebracht, tengevolge waarvan de rechtervelrand een opdruk kreeg, terwijl het eerste zegel van links zonder opdruk bleef. Iets dergelijks schijnt ook bij de 10 kap. voorgekomen te zijn. Tenminste in mijn verzameling bevindt zich een paar van den 2 rubli-opdruk op 35 kap., waarvan het linkerzegel zonder opdruk is (afb. 135), alsmede een randzegel van den 2 rubli-opdruk op 10 kap., waarbij de opdruk eveneens op den velrand voorkomt (afb. 136).

Afb. 135

Afb. 136

Een 35 kap. zegel met opdruk ook op den velrand, alsmede een paar van de 10 kap. waarvan een der zegels geen opdruk heeft, zijn echter niet bekend.

De 35 kap. bestaat met dubbelen opdruk.

De volgende tandingafwijkingen komen voor:

- 2 rubli op 35 kap. ondervelrand ongetand;
- 2 rubli op 35 kap. rechtervelrand en eenmaal verticaal ongetand;
- 2 rubli op 35 kap. horizontaal ongetand;
- 2 rubli op 35 kap. verticaal dubbel getand;
- 2 rubli op 35 kap. verticaal dubbel getand (tweede tanding door het zegelbeeld);

— 2 rubli op 10 kap. linkervelrand ongetand.

Voorts bevindt zich in mijn bezit een zegel van 2 rubli op 10 kap. waarbij de linkervelrand tijdens het perforeeren omgevouwen is geweest, waardoor het zegel gedeeltelijk ongetand is gebleven. Vervalschingen zijn mij van deze uitgifte niet bekend.
Wel bevindt zich in mijn bezit een 10 kap. (Letland nr. 16) met valschen opdruk '2 DIWI RUBLI'. Dit zegel mist echter de nieuwe over de oude aangebrachte gom, alsmede de tanding en kan dus bezwaarlijk als vervalsching van Letland nr. 71 worden beschouwd. Ik vermeld dit product echter volledigheidshalve, opdat men zich deze fantasie niet als variëteit in de handen laat stoppen.
Proefdrukken van den opdruk zijn mij niet bekend.

Er is te catalogiseeren:
— nr. 70: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr 29) opdruk zwart;
— nr. 71: 2 DIWI RUBLI op 10 kap. (nr. 16) opdruk zwart;
— nr. 71*a*: 2 DIWI RUBLI op 10 kap. (nr. 16 dun papier met watermerk) opdruk zwart.

XXI. Letland nr. 72

Op 19 November 1920 verscheen opnieuw een opdrukzegel, wederom ter waarde van 2 roebel. Ditmaal werd het restant van het 35 kap. zegel (nr. 38) der elfde Letsche uitgifte, overdrukt met de waarde '2 DIWI RUBLI', in omloop gebracht. Dit zegel was oorspronkelijk gedrukt in een oplage van ca. 1.000.000 stuks. Hiervan waren ca. 650.000 stuks onverkocht gebleven, welk restant nu als opdrukzegel werd opgebruikt.
De velgrootte is 13 × 13 = 169 stuks. In deze vellen komen 2 typen voor (zie afb. 66 Letland XI) t.w. 127 stuks van Type 1 (pijl I, afb. 66) en 42 stuks van Type II (pijl 2, afb. 66). Hoewel ik hierover reeds uitvoerig schreef in mijn artikel Letland XI, kom ik hierop nog even terug. Ik wist indertijd nl. nog niet precies, waar zich deze typen in het vel bevonden. Inmiddels heb ik dit toen nog duistere punt kunnen ophelderen. De derde, zevende en elfde verticale rij bevatten alleen de zegels van Type II, terwijl voorts op de laatste rij bovendien nog 3 zegels van dit type voorkomen. In een vel komen dus 3 × 13 + 3 = 42 zegels van dit type voor. De kleur van den opdruk is rood, waarin men vier tinten kan onderscheiden, t.w. donkerkarmijn, karmijn, lichtkarmijn en vuurrood. Alleen de tint vuurrood is zeldzaam en heeft m.i. een waarde van 50× de tint karmijnrood. In verband met het feit, dat niet alle verzamelaars op het verschil tusschen Type I en Type II letten, is de waarde van Type II m.i. slechts het dubbele van Type I.
Zegels met een duidelijken afdruk ('Abklatsch') op de achterzijde komen evenals bij de onoverdrukte zegels niet voor.
De bestaande afwijkingen bij de onoverdrukte zegels, t.w. de plaatfout: witte punt in het voetstuk (13e zegel op de derde rij), alsmede de verschoven middenstukken, waardoor zegels ontstaan met z.g. witte muts en z.g. masker. (afb. 137), vinden wij bij deze opdrukzegels terug.

Afb. 137

Afb. 138

Zegels met een afdruk ('Abklatsch') van den opdruk op de achterzijde komen voor (afb. 138). Tevens vindt men zegels met een gedeeltelijken afdruk ('Abklatsch'). Voorts vindt men zegels met sterk gevlekten opdruk.
Onderstaande tandingafwijkingen zijn in mijn bezit:

— *Type I:*
  - bovenvelrand ongetand;
  - rechtervelrand ongetand;
  - benedenvelrand ongetand;
  - verticaal ongetand in paar;
  - horizontaal ongetand in paar;
  - horizontaal ongetand in strip van drie;
  - horizontaal dubbel getand.

— *Type II:*
  - bovenvelrand ongetand.

— *Type I en II samenhangend:*
  - verticaal ongetand in strip van drie.

Tenslotte bestaan nog verticale strippen van drie, waarbij een deel der horizontale tanding ontbreekt. Voorts vindt men hoekzegels waarbij de tanding een grilligen vorm heeft en het zegel hierdoor ten deele ongetand is gebleven (afb. 139). Bovengenoemde tandingafwijkingen hebben alleen betrekking op zegels met karmijnrooden opdruk. Tandingafwijkingen van zegels met vuurrooden opdruk zijn mij niet bekend.

Afb. 139

Er bestaan ongetwijfeld nog meerdere tandingafwijkingen. Voor opgave hiervan houd ik mij ten zeerste aanbevolen. Proefdrukken en vervalschingen zijn mij niet bekend.

Er is te catalogiseeren:

— nr. 72: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38) (type I) opdruk karmijn;
— nr. 72*a*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38*a*) (type II) opdruk karmijn;
— nr. 72*b*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38) (type I) opdruk donkerkarmijn;
— nr. 72*c*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38*a*) (type II) opdruk donkerkarmijn;
— nr. 72*d*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38) (type I) opdruk lichtkarmijn;
— nr. 72*e*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38*a*) (type II) opdruk lichtkarmijn;
— nr. 72*f*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap. (nr. 38) (type I) opdruk vuurrood;
— nr. 72*g*: 2 DIWI RUBLI op 35 kap.

(nr. 38*a*) (type II) opdruk vuurrood.

XXII. Letland nr. 73

Het aantal opdrukzegels uitgegeven in Letland, werd op 15 December 1920 wederom met één uitgebreid. Ditmaal was het restant van het 35 kap. zegel (nr. 42) der twaalfde Letsche uitgifte aan de beurt. Dit zegel werd overdrukt met de waarde 'WEENS 1 RUBLIS'.

Het onoverdrukte zegel was oorspronkelijk uitgegeven in een oplage van ca. 3.000.000 stuks. Hiervan waren ca. 2.300.000 stuks onverkocht gebleven, welk restant nu als opdrukzegel werd opgebruikt.

De velgrootte bleef ongewijzigd, dus 19 × 10 = 190 zegels. De kleuren van den opdruk zijn bruinrood en rood. Evenals bij het zegel zonder opdruk vindt men bij het overdrukte zegel exemplaren met de linnenteekening welke in het papier zit, aan de voor en/of achterzijde.

De kleurafwijking van het middenstuk, t.w. lichtblauw in plaats van blauw, vindt men eveneens bij de overdrukte zegels terug. Zegels met duidelijken afdruk ('Abklatsch') op de achterzijde komen evenals bij de onoverdrukte zegels niet voor.

De bestaande afwijkingen t.w. plaatfouten en zegels met sterk verschoven middenstuk (afb. 140) vindt men bij de opdrukzegels terug.

Zegels met een afdruk ('Abklatsch') van den opdruk op de achterzijde zijn mij niet bekend. Wel bestaan zegels met een gedeeltelijken afdruk ('Abklatsch') (afb. 141).

Afb. 140

Afb. 141

Zegels met gevlekten, sterk-verschoven, gebrekkigen en gedeeltelijken opdruk komen voor.

Bovendien vindt men zegels met naar boven verschoven opdruk, alsmede met sterk naar links verschoven opdruk en wel zoodanig, dat de helft van den opdruk buiten het zegel valt. Deze zegels vertoonen dus links en rechts telkens de helft van den opdruk.

Onderstaande tandingafwijkingen zijn in mijn bezit:

— bovenvelrand ongetand;
— rechtervelrand ongetand;
— benedenvelrand ongetand;
— linkervelrand ongetand;
— horizontaal ongetand in paar;
— verticaal ongetand in paar;
— verticaal ongetand in paar met naar rechts verschoven tanding.

Voorts vindt men wederom zegels waarbij de tanding een grilligen vorm heeft, ontstaan doordat bij het perforeeren een deel van den rand bijv. schuin omgeslagen is geweest.

Proefdrukken en vervalschingen zijn mij niet bekend.

Er is te catalogiseeren:

— nr. 73: WEENS 1 RUBLIS op 35 kap. (nr. 42) opdruk rood;

— nr. 73*a*: WEENS 1 RUBLIS op 35 kap. (nr. 42) opdruk bruinrood;
— nr. 73*b*: WEENS 1 RUBLIS op 35 kap. (nr. 42*a* midden lichtblauw) opdruk rood.

XXIII. Letland nr. 74

Op 12 Januari 1921 verscheen wederom een opdrukzegel. Het restant van het 50 kap. zegel (nr. 51) van de vijftiende Letsche uitgifte werd overdrukt met de waarde 'DIVI / 2 RUB. 2'.
Het zegel zonder opdruk was indertijd gedrukt in een oplage van ca. 2.000.000 stuks. Hiervan bleef ongeveer de helft onverkocht, welk restant nu als opdrukzegel werd opgebruikt.
De velgrootte bleef ongewijzigd, dus 12 × 20 = 240 zegels. De kleuren van den opdruk varieeren van donkerblauw tot lichtblauw. De lichtblauwe tint is het zeldzaamst.
Voor liefhebbers van plaatfouten geeft deze overdruk veel werk, want vanzelfsprekend vindt men alle plaatfouten van het onoverdrukte zegel weer terug (zie afb. 101 Letland XV). Ook de opdruk vertoont een aantal plaatfouten, waarvan de duidelijkste zijn:
— zegel 34: punt voor tweede I;
— zegel 42: afwijkende ophaal in tweede 2;
— zegel 49: linkerbeen van V vertoont een haakje;
— zegel 52: onderkant tweede I niet geheel recht;
— zegel 109: D onderaan gebroken;
— zegel 111: neerhaal eerste 2 verlengd;
— zegel 232: punt in tweede 2 gedeeltelijk weggevallen.

Ongetande zegels (nr. 51*a*) met opdruk bestaan niet. Men zij hier op z'n hoede, want ten gevolge van voorkomende, eenigszins verschoven tandingen, kan het formaat zeer uiteenloopen. Afb. 142 toont een tamelijk groot uitgevallen zegel. Hiervan zou men dus gemakkelijk de tanden kunnen afknippen, terwijl dan toch een grooter exemplaar dan normaal getand, overblijft.

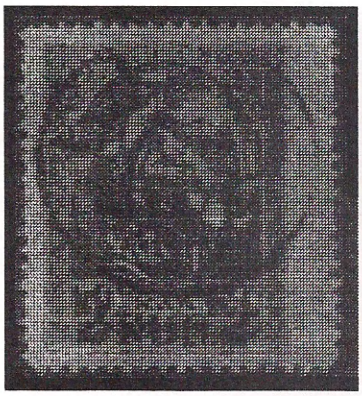

Afb. 142

Afb. 143

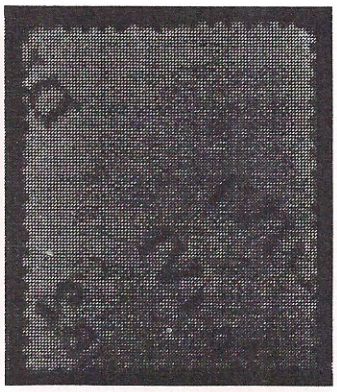

Afb. 144

Zegels met duidelijken afdruk ('Abklatsch') op de achterzijde komen even-

als bij de onoverdrukte zegels niet voor. Wel vindt men zegels met duidelijken afdruk ('Abklatsch') van den opdruk op de achterzijde. Deze afdruk komt in verschillende nuances voor. Naast verschoven afdrukken vindt met ook zegels, waarbij de afdruk schuin over het zegel loopt (afb. 143) en tenslotte zegels met schuinen en tegelijkertijd gedeeltelijk dubbelen afdruk (afb. 144).
Zegels met gevlekten, sterk-verschoven. of gebrekkigen opdruk zijn mij niet bekend. Wel komen zegels met gedeeltelijk weggevallen opdruk voor.
Voorts vindt met zegels welke aan weerszijden zijn gegomd. De opdruk staat bij deze zegels over de gom heen. Bij de uitgifte zonder opdruk zouden aan weerszijden gegomde zegels dus ook kunnen voorkomen. Mij zijn dergelijke zegels niet bekend. Heeft een der lezers deze wel eens gezien of in zijn verzameling?.
Onderstaande tandingafwijkingen bevinden zich in mijn bezit:

— rechtervelrand ongetand;
— linkervelrand ongetand;
— horizontaal ongetand in paar;
— verticaal ongetand in paar.

Proefdrukken en vervalschingen zijn mij niet bekend.

Er is te catalogiseeren:

— nr. 74: DIVI / 2 RUB. 2 op 50 kap. (nr. 51) opdruk donkerblauw;
— nr. 74*a*: DIVI / 2 RUB. 2 op 50 kap. (nr. 51) opdruk lichtblauw.

Verantwoording

Aflevering XX is gepubliceerd in het *Nederlandsch Maandblad voor Philatelie*, jaargang 21, no. 3 (maart 1942), blz. 54.
Aflevering XXI is gepubliceerd in het *Nederlandsch Maandblad voor Philatelie*, jaargang 21, no. 4 (april 1942), blz. 68-69.
Aflevering XXII is gepubliceerd in het *Nederlandsch Maandblad voor Philatelie*, jaargang 21, no. 5 (mei 1942), blz. 88-89.
Aflevering XXIII is gepubliceerd in het *Nederlandsch Maandblad voor Philatelie*, jaargang 21, no. 6 (juni 1942), blz. 118.

LETLAND: NIEUWE ONTWIKKELINGEN VIII

RUUD VAN WIJNEN

In *Het Baltische Gebied* nr. 30, een jaar geleden, kon ik voor de laatste maal een interessantigheid melden uit Letland. De alledaagse postale gang van zaken levert ook in Letland weinig nieuws op (en dat is over het algemeen maar goed ook).
Toch was er op 30 maart jl. opeens onverwacht nieuws.
De eerste drie permanente emissies (Landswapen, Vrijheidsmonument en Beelden), die hun frankeergeldigheid al enige tijd geleden hadden verloren, mochten weer geplakt worden. Kennelijk beschikte de Letse post nog over een omvangrijke onverkochte voorraad en die omzetten in geld betekent een aardige financiële klapper.
De zegels uit 1991 en 1992 hadden hun waarden namelijk in kopeken, en nu worden die beschouwd als santimu. Een waardeverschil met een factor 200!
Ook een enkele verzamelaar met nog een 'speculatie'-voorraad doet er z'n voordeel mee.

Vele postkantoren hebben de 'oude-nieuwe' zegels niet aangeleverd gekregen en ook was het op menig kantoor onbekend dat ze opnieuw gebruikt mochten worden. Verder werd gedacht dat alleen op de postkantoren verkrijgbare zegels ter plekke gebruikt mochten worden (zoals in 1993 met de opdrukken van hoge waarden).
Of deze handelwijze een posthistorisch unicum is, weet ik niet. Wel kunnen we op jacht naar echt gelopen poststukken met deze heruitgegeven zegels.

♦ Afbeelding 1: Brief van Viesturi naar Rīga, 21 april 1998

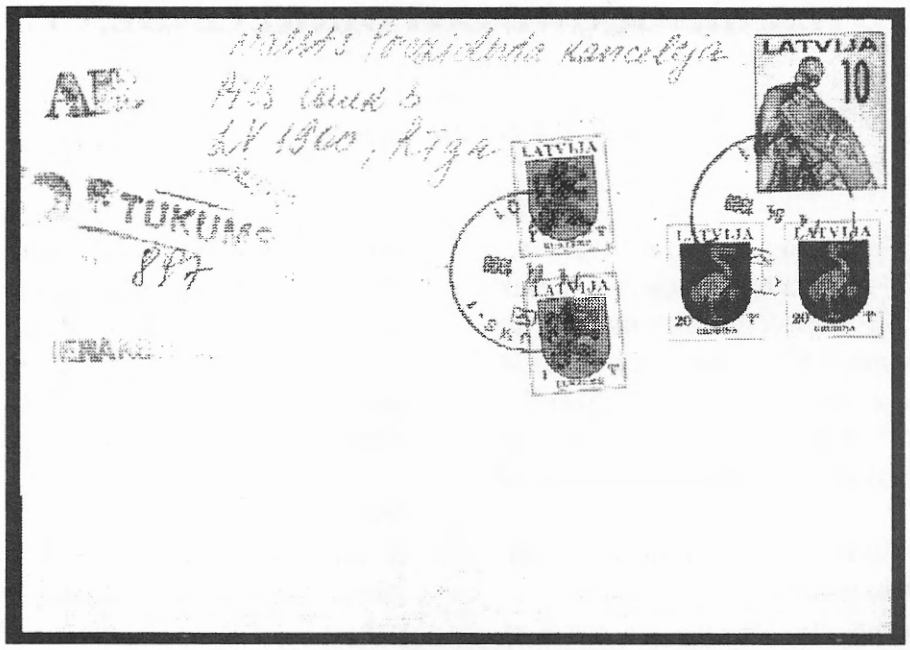

♦ Afbeelding 2: Aangetekende brief van Tukums-1 naar Rīga, 14 april 1998

♦ Afbeelding 3: Aangetekende brief van Jēkabpils naar Rīga, 16 april 1998

kalsts Prezidenta
kancelejas
Pils laukums 3
Rīga
LV 1900

♦ Afbeelding 4: Brief van Skrīveri naar Rīga, 15 april 1998

ONTVANGEN, GELEZEN EN TE LEZEN

RUUD VAN WIJNEN

Twee ploffen, veroorzaakt door hun gewicht, kondigden kort na elkaar de *Rossica* en *The British Journal of Russian Philately* aan. Het eerste een 'gewoon' dubbelnummer (128-129, oktober '97), het tweede (nr. 80, 1996) uitgegeven 'commemorating the Diamond Jubilee': 1936-1996.

Beide bladen tonen weer eens hoe omvangrijk en divers het verzamelgebied 'Rusland' is. De Baltische landen vormen er maar een klein onderdeel van en dat vindt z'n weerslag in het geringe aantal artikelen over 'ons' verzamelgebied.
Toch zou iedere in de postgeschiedenis van de Baltische landen geïnteresseerde verzamelaar zich zo af en toe moeten bezighouden met Rusland en daaraan gerelateerde gebieden en onderwerpen. Dan gaat het om de raakvlakken en verbanden, maar ook om de verschillen. De keuze is aan u! Om u te helpen, maar vooral ook om te laten zien hoeveel prachtige artikelen gepubliceerd zijn, hieronder een uitgebreid overzicht.

In de *Rossica*:

- Sovjet-luchtpost van en naar Afghanistan.
- De 1 t/m 38 genummerde plaatsen in het zemstwo-district Bugulma (1894-1907).
- Koerierpost van de Amerikaanse Hulp Organisatie in Rusland (1921-1923).
- De geallieerde interventie in Rusland, 1918-1925.
- De gevangenissen in Sint-Petersburg.
- De 'obezzarazheno'-stempels, 1897-1906.
- De Viatka-Kotlas spoorlijn.
- De zemstwo-correspondentie van Cherleniovsky.
- Het begin van de luchtpost in het Russische Verre Noorden.
- МЕЖДУНАРОДНОЕ, opnieuw bezien.
- Keuren van de opdrukken van de derde uitgave van het Bermondt-Avalov-leger.
- De Russische veldpost in de Kaukasus tijdens de Eerste Wereldoorlog, door Alex Epstein.
- De plaatsnamen Moskou en Kremlin in de VS.
- Vroege Sovjet-luchtpost in het Centraal-Aziatische deel van de Sovjetunie.
- De zegels van Litouwen tijdens de eerste Sovjetbezetting (1940-1941).
- Russische scheepspost.

Al met al een inhoud om van te smullen, met twee Baltische onderwerpen.

The British Journal is een jubileumnummer, dat dat ook tóónt. Goed verzorgd, mooi papier en ook hier een inhoud om de maaltijd gastronomisch verantwoord mee voort te zetten. Ook hiervan een uitgebreid overzicht:

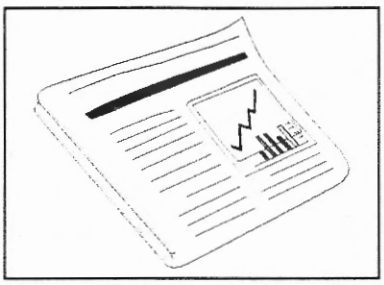

— Het vroegste handstempel uit 1765 van Sint-Petersburg.
— De 'Moskou Taksa', Russische posttarieven van 1783, van onze landgenoot W.J. de Jongh.
— De lokale Russische tarieven tot 1875.
— 'Strakhovoe', verzekerd of aangetekend?, van A. Speeckaert.
— Russische veldpost in het Verre Oosten, 1900-1906, door Alex Epstein.
— Zegels van de Sint-Petersburgse magistratuur.
— Vladivostok, het einde van de lijn.
— Russische perfins.
— De zemstwo van het district Bogorodsk.
— Aangetekende treinpost, keizerlijk en sovjet.
— Steppespoorlijnen: 2 zijlijnen van de Riazan-Uralsk spoorlijn.
— Sovjet-veldpost uit de Winteroorlog, 1939-1940.
— Voorlopige uitgave van Pskov (1992-1994), posttarieven in de Oekraïne (1991-1995) en recente ontwikkelingen in het GOS.

Hmmmmm, Ivo!